

ANALI

Gazi Husrev-begove biblioteka
Knjiga XXXI

Izdavač:

Gazi Husrev-begova biblioteka

Glavni i odgovorni urednik:

Mustafa Jahić

Redaktor i korektor:

Muhamed Mrahovović

Lektor:

Tarik Jakubović

Tehnički urednik:

Faruk Špilja

Priprema:

GHB

Štampa:

“Nedib” - Sarajevo

Časopis *Analı Gazi Husrev-begove biblioteka* je referiran u EBSCOhost
Online Research Databases (www.ebscohost.com).

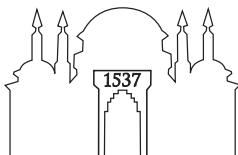
ANALI

Gazi Husrev-begove biblioteke

Knjiga XXXI

Članovi redakcije:

Enes PELIDIJA, Ismet BUŠATLIĆ,
Mustafa JAHIĆ, Aladin HUSIĆ,
Asim ZUBČEVIĆ, Haso POPARA,
Osman LAVIĆ

Sarajevo, 2010.

Azra Gadžo Kasumović

**DIPLOMATIČKI DOKUMENTI: ARZUHALI,
MAHZARI, ARZOVI, ILAMI I SAHHA-BUJURULDIJE
- molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi,
izvještaji i sahha-bujurulđije -**

Sažetak

U radu *Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha-bujurulđije* predstavljeni su spomenuti dokumenti koji su karakteristični za period vođenja osmanske administracije u Bosanskom ejaletu. U radu se posebno skreće pažnja na osobenost kratkih bujurulđija valija sa znakom *sahha / sahh*, koji je imao funkciju parafa i koji je upućivao na ispravnost i korektnost kancelarijskog postupka, potom kratkih bujurulđija kajmakama i mutesellima sa karakterističnim penčama koje su bile bitne u procesu kancelarijske obrade navedenih dokumenata kojim su se iskazivale molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi i izvještaji.

Pisanje rada podstaknuto je potrebom da se ukaže na diplomatičke osobenosti gore navedenih dokumenata i način njihove kancelarijske obrade i protokolisanja budući da su spomenuti dokumenti često kod nas pogrešno imenovani i shvaćani, bolje rečeno, nisu do sada posebno ni obrađivani u našoj orijentalistici i historiografiji. Akcenat rada je na tome da se kroz diplomatičku obradu spomenutih dokumenata ukaže, s jedne strane, na način komunikacije između nižih i viših službenika pokrajinske, odnosno lokalne vlasti, a, s druge strane, na komunikaciju pripadnika svih slojeva stanovništva, uključujući i zimije, Jevreje i druge, sa nadležnim državnim organima, kako onim na najnižem lokalnom nivou, tako i sa samim vrhom centralne vlasti. Arzuhali, mahzari i arzovi predstavljeni su kao dokumenti kojim se inicirala službena komunikacija i ukazivalo na problem ili neku potrebu i tražilo rješenje i intervencija nadležnih organa. U tom smislu u radu je objašnjen proces te komunikacije kroz predstavljanje nacrta, kopija / *suret* spomenutih dokumenata i kroz prikazivanje postupka protokolisanja i raznih nivoa kancelarijske obrade dokumenata. Doprinos ovog rada jeste u tome što opisuje obradu navedenih dokumenata koja se dešavala na lokalnom nivou, za razliku od autora kao što su Uzunçarşılı Nedkov, Velkov, Kütükoğlu i drugi, koji su davali primjere kancelarijske obrade istih dokumenata koja se sprovodila na najvišem nivou, i koji se, kao takvi, čuvaju u Državnom arhivu u Istanbulu. U radu se daje potpuna latinična transliteracija nekoliko karakterističnih dokumenata¹ kao i početnih i završnih obrazaca nekih dokumenata spomenute vrste koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.² Uz navedene transliteracije priloženi su i faksimili citiranih dokumenata.

Ključne riječi: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami, sahha-bujurulđije, kancelarijski obrađeni dokumenti, koncepti dokumenata

1 A-1573 / TO, A- 430 / TO, A-498 / TO, A-3689 / TO, A-1228 / TO, A- 287 / TO, A-296.

2 A- 436 / TO, A-1757 / TO, A-4618 / TO, A-2155

Diplomatički dokumenti bili su sredstvo upravno-administrativnog aparatu osmanske države putem kojih su se realizirali kontakti, s jedne strane, između državnih službenika međusobno, a, s druge strane, između stanovništva i državnih službenika na raznim nivoima vlasti. Posredstvom diplomatičkih dokumenata usmjeravale su se aktivosti državnih službenika u skladu sa zahtjevima državnih projekata, kako na općem tako i na pojedinačnom planu kao i na svim aktuelnim i bitnim područjima državnog sistema: političkom, vojnom, ekonomskom, ideološkom, sudskom.

Može se reći da je izvorna diplomatička kao pomoćna nauka o načinu sastavljanja diplomatičkih dokumenata zasnovana mnogo prije modernog osnivanja nauke o izučavanju osmanskih dokumenata koja je otpočela intenzivnije u 18. i 19. stoljeću. Imnogo prije nego što je u Evropi, tj., u Francuskoj dominikanski monah Žan Mabijon krajem 17. stoljeća objavio svoje djelo o diplomatici na latinskom. Oblici korespondencije i uzorci raznih inšaa, razvijali su se intenzivno još od emevijskog i abasijskog perioda islamske države.³ A razvijanje uzoraka službene korespondencije u službi praktičnih državnih interesa i uprave i vođenja državne administracije predstavlja, ustvari, razvoj diplomatike. Nešto drugo predstavlja naučna obrada historijskih diplomatičkih dokumenata, ali treba znati da od početka te obrade koja je intenzivirana u 19. stoljeću ne počinje i samo znanje o diplomatici i sastavljanju diplomatičkih dokumenata koje je u islamskim državama na Istoku prije 19. stoljeća bilo razvijeno i, prije svega, funkcionalno. Ta su iskustva, osobito ona razvijenija iz abasidskog i seldžučkog perioda, bila preuzeta i u osmanskoj korespondenciji. Pravila na osmanskom jeziku prema kojima su sastavljeni dokumenti za korespondenciju među raznim državnim službenicima u državnoj upravi kao i ona u međudržavnoj korespondenciji bila su veoma precizno određena. U tom smislu postojao je veliki broj djela koja su bila neophodna kao stalni priručnici za brojne državne službenike i koja su poučavala pravilima u vezi sa sastavljanjem pojedinih dokumenata. Pored inšaa postojale su brojne medžmue, zbirke, u koje je svaki državni službenik bilježio dokumente koji su mu bili potrebni pri obavljanju njegovih administrativno-upravnih dužnosti. Postojale su i *sak-medžmue*, u kojima su bilježeni obrasci dokumenata koje su koristili kadije i naibi pri obavljanju svojih sudske aktivnosti. Primjeri *inšaa* i *medžmua* kao i *sak-medžmua* iz Bosne sačuvani su u velikom broju i u Gazi Husrev-begovoј biblioteci, što upućuje na opsežne aktivnosti na ovom prostoru državnih službenika kao što su valije, mutesellimi, sandžak-bezi, defterdari, kadije i drugi koji su učestvovali u upravno-administrativnom apatu pokrajine Bosne.⁴ Ti inšai i medžmue sadržavali su obrasce dokumenata

3 V. Inşa, *Islam ansiklopedisi*, Istanbul, 2000, cild XXII, str. 335.

4 V. dokumente na osmanskom koji se čuvaju u arhivskoj zbirci GH-biblioteke.

sastavljene prema uzoru i standardima koji su važili ne samo u službenim kancelarijama na Porti nego i u pokrajinskim službenim kancelarijama. Pravila koja su važila za sve nivoje državne administracije i njihovu korespondenciju određivala su i vrstu papira, format, vrstu pisma, zaglavje dokumenta, potpis ili pečat, način oslovljavanja specifičan za svakog državnog službenika pojedinačno, pisanje početnog i uvodnog dijela, način obrazlaganja predmeta naredbe, traženja, molbe ili upućivanje žalbe, vrstu obrazaca za iskazivanje završnog dijela dokumenta, način pisanja datuma, način na koje su se dokumenti potpisivali i slično.

Prema tome, brojni dokumenti osmanske državne administracije putem kojih se odvijala službena komunikacija na raznim nivoima državne uprave predstavljali su značajan element osmanskog državnog sistema kojim su se određivali i uspostavljali odnosi među funkcionerima u državnoj strukturi. Dokumenti izdavani na najvišem državnom nivou bili su fermani, razni hukmovi, hatti-humajuni i berati. Nakon sultanskih, osnovni upravni dokumenti koji su izdavani u centru jesu bujurulđije sadrazama, defterdara i kaza-skrova zapečaćena pisma.

Pravila po kojima su sastavljeni dokumenti u osmanskoj diplomatičkoj bila su jasna i precizna. Iako se od 16. stoljeća mogu pratiti određene promjene u njihovom razvoju, može se reći da su do početka 19. stoljeća ta pravila, uglavnom, bila stabilna. Određene uočljive promjene počinju tek od vremena sultana Mahmuda II (1808-1839.). Međutim do potpunih i vidljivih promjena u vodenju administracije dolazi tek od vremena Tanzimata.

* * *

U ovom radu obradivat će se *arzuhalı*, *mahzari*, *arzovi*, *ilami*, *kratke sahha-bujuruldije* valija, i kratke bujurulđije kajmakama i mutesellima s penčom izdate do tog vremena, tj., do tanzimatskih promjena. Navedeni dokumenti izabrani su za obradu stoga što je cilj ovoga rada da pokaže način na koji je operativno i praktično funkcionirala komunikacija zainteresiranih strana u njihovim obraćanjima nadležnim institucijama sudske i izvršne vlasti, u kojoj su pored mulla, kadija kadiluka i njihovih naiba, učestvovali i muteselli i valije i njihovi zamjenici kajmakami i čehaje. U literaturi su napisani određeni značajni radovi iz osmanske diplomatike koji uključuju obradu navedenih dokumenata. Ovdje će spomenuti knjigu Mübahat Kütükoğlu *Osmanlı belgelerin dili*⁵ u kojoj je data vrlo obuhvatna analiza svih dokumenata osmanske administracije. Međutim Kütükoğlu je pisala svoj rad na osnovu dokumenata koji su upućivani najvišem vrhu centralne

5 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı belgelerin dili*, Istanbul, 1994.

vlasti i koji su se rješavali u centru, pa su kao takvi sačuvani u Državnom arhivu / *Başbakanlık arşivi*. Dokumenti koji su nama dostupni i na osnovu kojih sam pisala ovaj rad upućivani su na nadležne organe lokalne uprave na nivou pokrajine Bosne i tu su se kancelarijski obrađivali, ukoliko su bili uzeti u razmatranje, jer je sačuvan i veliki broj dokumenata koji nisu bili uzeti u razmatranje i predstavljaju samo kopije / *suret*, concepte i nacrte. Ovi dokumenti izabrani su za temu stoga što je uočljivo da se kod nas u Bosni veoma neprecizno govori o navedenim dokumentima i bez pravog razumijevanja, a pravilna analiza ovih dokumenata istovremeno jeste i analiza i razumijevanje nadležnih institucija i njihovog djelovanja kao jednog od segmenata ukupnog sistema osmanske uprave i administracije.

O načinu obrade navedenih dokumenata

1. Cilj rada, prije svega, jeste diplomatička obrada navedenih dokumenata kao određene vrste, te u tom smislu dokumenti neće biti prevođeni. Dat će se samo regeste sadržaja.

2. Obrada navedene vrste dokumenata je do sada bila potpuno zanemarena, kako u našoj historiografiji osmanskog perioda, tako i kao diplomatička obrada od orijentalista. Na svjetskom planu najkompletnije predstavljanje ove vrste dokumenata dala je M. Kütkoğlu koristeći djela brojnih relevantnih osmanista kao što su: Uzunçarşılı,⁶ Inalcık,⁷ Fekete, Nedkov,⁸ Asparuh Velkov⁹ i drugi. Međutim niko od navedenih, pa ni Kütkoğlu, nisu dali primjere kancelarijske obrade navedenih dokumenata na lokalnom pokrajinskom nivou. Oni su se uglavnom bavili predstavljanjem obrazacamnoštva dokumenata navedene vrste čija se kancelarijska obrada, obavljala na Porti s hatti-humajunom sultana, bujuruldijama sadrazama, defterdara, šejhul-islama ili kazaskera.

3. U ovom radu biti će predstavljeni navedeni dokumenti čija se kancelarijska obrada obavljala na lokalnom nivou: kod kadije u mahkemi, u kancelariji kod mutesellima i u kancelarijama na Divanu Bosna.

4. U radu se daje potpuna latinična transliteracija nekoliko karakterističnih dokumenata¹⁰ kao i transliteracija početnih i završnih obrazaca nekih doku-

6 Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençelerle Ferman ve Buyuruldulara Dair*, Belleten, V / 17-18 (1941), 101-157; *Buyuruldu*, Belleten, V / 19 (1941), 289-318.

7 Halil Inalcık, *Şikayet hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar*, Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII (1988), 33-54.

8 Boris Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografija*, Sofija, 1972.

9 Asparuh Velkov, *Bidovie osmanoturski dokumenti*, Sofija, 1986.

10 A-1573 / TO, A- 430 / TO, A-498 / TO, A-3689 / TO, A-1228 / TO, A- 287 / TO, A-296 / TO.

menata spomenute vrste koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoј biblioteci.¹¹ Nepotrebno je bilo davati cjelovitu transliteraciju više sličnih dokumenata, a prije svega, stoga što nam je prostor za objavlјivanje ograničen. Uz navedene transliteracije priloženi su i faksimili citiranih dokumenata.

5. Biti će rađena latinična transliteracija, koja se, uglavnom, praktikuje u djelima turskih savremenih autora. Ova vrsta transliteracije prihvatljivija je za poznavaoce turskog i osmanskog jezika budući da pruža mogućnost preciznijeg čitanja osmanskog teksta kao i dešifriranja njegovog značenja.

6. Sve turske riječi u bosanskom izgovoru pisat će se sa crtom između, npr: *hatti-humajun, veziri-azam* dok će se prilikom citiranja navoditi po uobičajenim pravilima transliteracije, npr.: *hatt-i humâyûn, vezîr-i a ‘zam* i slično. Hemze i ayn na početku riječi neće se obilježavati. Budući da su priloženi faksimili originalnih dokumenata neće se označavati tačkama i crtama različiti arapski harfovi jer bi to nepotrebno opterećivalo tekst.

7. Pokazat će se razlika između kopija / *suret* dokumenata i između onih koji su prošli kancelarijsku obradu na nekom od nivoa lokalne uprave u Bosanskom ejaletu.

* * *

Uz ferme, hukmove i hatti-humajune, bujuruldije sadrazama, glavnog defterdara i kazaskerova zapečaćena pisma / *müdürlü mektub*, kao najviše upravne akte centralne vlasti i bujuruldije kao najviše upravne akte pokrajinske vlasti bitni dokumenti za funkcioniranje osmanskog sistema bili su dokumenti koji su omogućivali svim slojevima osmanskog društva da ostvare komunikaciju sa samim vrhom državne strukture. Ti dokumenti su arzuhali, mahzari, arzovi državnih službenika nižeg ranga i telhisi sadrazama, valija, defterdara, a u kasnijem periodu, osobito u periodu nakon tanzimata, mazbate, nijazname, istirhamname, izahaname i drugi, tj., dokumenti koji se na bosanskom označavaju kao molbe, žalbe, peticije, predstavke, prijedlozi i slično.¹² Navedeni dokumenti predstavljali su put za rješavanje svih problema najširih slojeva društva, kako pripadnika vojne klase i uleme, tako i pripadnika raje i beraje i ehaliye, općenito. Ovi su dokumenti predstavljali vrstu službenih izvještaja ili predstavki i prijedloga na osnovu kojih je centralna vlast nakon provjere istinitosti navoda preduzimala potrebne mjere, izdavača naredbe kojim su se pokretale određene aktivnosti, dodjeljivali službeni

11 A- 436 / TO, A-1757 / TO, A-4618 / TO, A-2155 / TO.

12 U ovom radu neće biti obrađivani spomenuti telhisi kao izvještaji, predstavke i molbe koje su pisali sadrazami, veziri i defterdari niti će biti obrađivani dokumenti ove vrste iz posttanzimatskog i postosmanskog perioda.

zadaci ili su na navedene prijedloge, u vidu arza ili telhisa, izabirani novi državni službenici te su im uručivani dekreti o postavljenju / *berat*. Beratima su navedeni službenici uvodeni u dužnost, tj., dodijeljivani su im uz određene nadležnosti i prava, bilo u vidu dodjele korištenja prihoda s posjeda (zeameta i timara) bilo u vidu dodjele plaće / *uluſe* iz državnih prihoda. Na osnovu svoje otvorenosti naspram svih slojeva stanovništva i spremnosti i odlučnosti da štite princip pravednosti kao osnovni princip za funkcioniranje jedne države, a osobito države koja je pretendirala da bude onovremena svjetska država, osmanski vladari zasnivali su pravo na legitimitet svoje vlasti. Taj legitimitet je, između ostalog, proizlazio iz njihove spremnosti da kontinuirano, beskompromisno i neumorno sprovode jednu od temeljnih naredbi bitnih za funkcioniranje države, društva i svih zajednica pojedinačno a koja glasi: „*Inna 'Llâha ya 'murukum bi 'l-adli wa 'l-ihsâni...*“ („Allah vam naređuje pravednost i dobroćinstvo...“). Sprovođenje tog principa u djelo podrazumijevalo je stabilan i čvrsto ustrojen sudski sistem kako u samom centru države, tako i u pokrajinama, međusobnu povezanost i kontinuitet njihove saradnje. Stoga ne začuđuje što su među najbrojnijim dokumentima koji su sačuvani u pokrajini Bosni upravo navedene predstavke, molbe, žalbe kao i fermani i bujurulđije koji su bili odgovor na navedena obraćanja s jedne strane stanovništva a s druge strane državnih službenika. Spomenuti dokumenti pokazuju uspješnu komunikaciju koju je vrh centralne, a posebno pokrajinske vlasti, kontinuirano ostvarivao sa svim slojevima stanovništva na navedenom prostoru.

O sahha-bujuruldijama valija i kratkim bujuruldijama s penčom kajmakama i mutesellima

Na nivou pokrajina glavni upravni dokumenti bili su bujurulđije koje su potpisivali valije, a sastavljane su najčešće na osnovu fermana i odnosile su se na krupna državna pitanja, bilo na vojnom, bilo na civilnom planu. Pisane su divani pismom a iznad bujurulđije na desnoj strani dolazio je karakteristični valjin elipsasti pečat s ispisom valjinog imena u sredini i s ispisanim raznim sentencama okolo imena.¹³ Ispod bujurulđije bilježio se datum (npr. ff 12. CA sene 1155.) ispisani brojevima i sa skraćenicama za hidžretske mjesece na arapskom jeziku. Ispod datuma bilježio se stilizirani oblik ispisa *buyurulđi*. U ovom radu neće se govoriti o ovoj vrsti glavnih upravnih bujurulđija čija je diplomatička obrada data u radovima brojnih autora.¹⁴

13 V. Rizo Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija* u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1-2, Sarajevo, 1916.

14 Najpoznatiji su radovi : Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Buyurulđi*, Belleten, 19, 1941.; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı belgelerin dili*, Istanbul, 1994.; Boris Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografija*, Sofija, 1972.; Asparuh Velkov, *Bidovie osmanoturski dokumenti*, Sofija, 1986. i drugi.

Pored ovih glavnih upravnih bujuruldija postojale su i tzv. kratke ili *sahha*-bujuruldije pisane, također, ukoso divani pismom. Za razliku od bujuruldija ispisivanih na osnovu fermana koje su ispisivane kao samostalni akti, ove kratke bujuruldije dopisivane su kao kratke naredbe, tj. parafi iznad dokumenata kao što su arzuhalı, arzovi i ilami. Valija je stavljao kratke sahha- bujuruldije u vidu parafa kao naredbu ili zabranu u komunikaciji sa nižim službenicima ili, općenito, sa stanovnicima Ejaleta. U tom smislu je lično donosio odluku, i nije mu bila potrebna konsultacija s višim nivoima centralne vlasti. Ispisivali su ih nekada valije lično, a nekada, vjerovatno, valijini zamjenici / *kaymakâm* i čehaje / *kethüda*. Zbog specifičnosti ovih kratkih bujuruldija iznad njih, uglavnom, ne stoji karakteristični valijin elipsasti pečat, nego samo znak *sahha* / *sahh* kao potvrda ispravnosti naloga i nadležnosti odgovornog službenika da donosi odluke o nekim pitanjima koja su bila, prije svega, lične i privatne naravi. Činjenica da iznad dokumenata u kancelarijskoj proceduri dođe nekada (rijetko) i kratka bujurulđija s valijinim pečatom znak je da je valija lično imao uvid u navedeni dokument. Pošto valija nije uvijek mogao sam ostvariti uvid u brojne pojedinačne i privatne probleme, zbog mnoštva i složenosti svojih obaveza, potpisivali su ih često njegovi zamjenici. Sam dokument na kojem su ispisivane kratke sahha-bujuruldije imao je funkciju današnjih spisa, gdje se na jednom dokumentu, umjesto današnje folije ili spisa s više uloženih dokumenata, iznad ili sa strane primarnog teksta ili na poledini, ispisivalo više parafa i popratnih dokumenata, a to se dešavalo samo onda kad se radilo o predmetu čije rješenje nije bilo jednostavno i zahtjevalo je poseban stepen odgovornosti. Kratke sahha-bujuruldije registrirane su iznad arzuhalı, arza ili ilama i predstavljale su dio kancelarijske obrade dokumenta. Ako problem koji se iznosio u arzuhalu nije bio dovoljno jasan, tada se nulli, kadiji kadiluka ili naibu upućivala kratka bujurulđija s Divana potpisana sa *sahha* / *sahh* u kojoj se nalagalo da se stvar ispita. Iznad bujurulđija stajala je pri vrhu dokumenta obavezna invokacija (tahmîd) iskazana kao HUVE (ar. HUWA) ili **HU** u funkciji znaka kojim se potvrđivalo postupanje i djelovanje državnih službenika u ime Boga.

HU. Sahha / sahh . Sarây nâ 'ibi efendi zâbitleri ma 'rifetiyle şer'le görüp i 'lâm eyleyesiz deyü buyuruldu fî 13 B (Receb) sene (1)161.¹⁵

HU. Sahha / sahh. Naređuje se sarajevskom naib-efendiji, stvar¹⁶ izvidite po šerijatu (po zakonu) uz znanje zabita i podnesite ilam!¹⁷ 13. redžeba 1161. / 09. juli 1748. godine.

15 A-2155 / TO.

16 Tj. problem, pitanje.

17 Izvještaj.

A nakon što bi kadija ili naib poslao ilam koji je slučaj temeljito i detaljno pojašnjavao, tada bi s Divana uslijedila uobičajena kratka bujuruldija koja je odobravala preuzimanje mjera u skladu s ilalom.

HU. Sahha / sahh. I'lâmi mûcebince zâbiti ma 'rifetiyle ihkâk-i hakk olunmak buyuruldi fî 19. B (Receb) sene (1)161.¹⁸ HU. Sahha / sahh. Naređuje se da se uspostavi pravda prema ilamu i uz znanje zabita! 19. redžeba 1161. / 15. juli 1748. godine.

Valija, ili najčešće njegov zamjenik / *kaymakam*, pisao je kratku bujuruldiju kao odgovor i rješenje na neko pitanje i naređivao kadiji ili mutesellimu da to izvrši, tj., sprovede u djelo. Međutim kratke bujuruldije s penčom i znakom *buyuruldu* / *buyuruldi* sastavlјali su i mutesellimi ako se problem mogao riješiti na nivou kадiluka i nije bilo potrebe da se upućuje na Divan. Dešifriranje mutesellimskih kratkih bujuruldija ubilježenih iznad arzuhalu daje novi pogled na samu funkciju mutesellima u sistemu provincijske vlasti.¹⁹ Zbog velikog angažmana valija na vojnim pohodima često se dešavalo da je on svoje ovlasti, osobito one u civilnom sektoru, prenosio i na mutesellime na nivou Bosanskog ejaleta. Mutesellimi koji su postavljeni po gradovima da obavljaju jednu vrstu administrativno-policijskih dužnosti bili su i zamjenici valije na području njihove nadležnosti, a ta uloga obuhvatala je i sprovođenje istrage i privođenje po potrebi na Divan, na sud ili mutesellimski ured i obuhvatala je i odgovor na tužbe, žalbe, zahtjeve, omogućavanje provodenja sudskih odluka, odnosno davanje i iznalaženje rješenja za brojna pitanja koja su bila predmet arzuhalu na nivou lokalne sredine.²⁰ Na taj je način valiji-

-
- 18 A- 2155 / TO. Jedna kratka bujuruldija ubilježena je iznad arzuhalu Smaila (Džennetića) upućenog bosanskom valiji s molbom da izda naredenje sarajevskom kadiji da sproveđe raspravu sa nasljednicim umrlog Abdullaha Džennetića, a druga je ubilježena iznad kadijskog ilama.
- 19 Navedeni dokumenti bili su u mutesellimskom arhivu koji je predat u Gazi Husrevbegovu biblioteku. Međutim, ti dokumenti bili su rasuti i nije vođena pravovremena evidencija o njihovom porijeklu prilikom njihove ranije obrade. Činjenica da je sačuvan veliki broj dokumenata ove vrste ukazuje na to da je, očito, iz porodice Džennetića bilo mutesellima ne samo na nivou Saraj Bosne nego i na nivou Bosanskog ejaleta u vrijeme dok je valija bio na vojnim pohodima.
- 20 Među 22 dužnosti koje su, prema Kreševljakoviću (H. Kreševljaković, *Mutesellimi i njihov djelokrug*, Sarajevo, 1957.), obavljali mutesellimi ne nalazi se ova koja ukazuje na vrlo važnu funkciju mutesellima, prema kojoj on može da, umjesto valije, kao jedan od njegovih zamjenika na području svoje odgovornosti, donosi odluku o prihvatanju ili neprihvatanju sa službenog nivoa navoda iz arzuhalu ili o rješenjima na žalbe, zahtjeve, molbe. Pišući svoj rad o mutesellimima H. Kreševljaković koristio je samo murasele i ilame iz navedene zbirke. Pošto uvid u te dokumente sam po sebi ne rasvjetljava funkciju mutesellima u potpunosti, u njegovoj analizi uloge mutesellima nedostaje činjenica da su mutesellimi, umjesto valije, izdavali kratke bujuruldije i davali svoj sud o raznim spornim pitanjima koja su bila predmet arzuhalu.

na kancelarija bila rasterećena te vrste obaveze. Takvo rasterećenje bilo je potrebno stoga što su valijine obaveze na novu Ejleta, pa i šire, bile veoma složene, pogotovo one na vojnom planu. Protokolisanje arzuhalala i njegova obrada vršili su se često i u kancelariji mutesellima.²¹

O arzuhalima

Riječ arzuhal nastala je od riječi arz (od ar. riječi ‘*arada*’) što znači izložiti, objasniti, podnijeti (na uvid), predstaviti i riječi *hâl*, što znači stanje. *Riječ arz-i hâl*, tj., *arzuhal* dolazi u kombinaciji s glagolom *vermek*, *etmek* ili *takdim etmek* pa znači *podnijeti arzuhal*, tj., *podnijeti molbu*, odnosno izložiti svoje stanje. Treba praviti razliku između riječi *arzuhal*, što znači *molba* kao apstraktan pojam, bilo da stoji sama ili u kombinaciji s pomoćnim glagolom *etmek*, *vermek*, *takdim etmek*, i između riječi *arzuhal*, koja predstavlja jedan osoben diplomatski dokument u kojem je zainteresovana strana izražavala svoju privatnu i ličnu molbu, žalbu, zahtjev i proslijedivala ih organima vlasti koji su bili nadležni da takve probleme rješavaju. Arzuhale su, uglavnom, slali i potpisivali pojedinci, a odnosili su se na neke lične i personalne probleme. To su mogli biti jednakо pripadnici zimija i raje, kao i pripadnici askera te razni drugi državni službenici. Ukoliko je jedna homogena i kompaktna skupina iznosila neki zajednički problem, i tada se sastavljao skupni ili grupni arzuhal i potpisivan je sa „ehâli“, re’âya, fukarâ i slično. Npr. *bendegân fukarâ-yi karye-i Orahovo*²² ili *bendegân fukarâ-yi mezbûr*.²³ U takvoj vrsti potpisanoj arzuhala nije se isticao nijedan pojedinac. Sastavljeni su raznim povodima kao što su npr.: utjerivanje duga, zaštita imovinskih prava, zaštita prava na prihode koje je neko ugrožavao, problemi oko naslijeda, molbe za oslobođanje od državnih nameta, molbe za oslobođanje od obavljanja vojnih

21 Mislim da mutesellimske aktivnosti navedene vrste nisu ugrožavale kadijsku službu (v. A. Sućeska, *Mjesto mutesellima u lokalnoj upravi do tanzimata*, Godišnjak Pravnog fakulteta, VII (1959), str. 295-315.), nego je to spadalo u dio redovnih dužnosti mutesellima kao lica ovlaštenog od valije opunomoćenog da u njegovo ime sprovodi istragu i donosi odluke u praktičnom rješenju problema nekih jednostavnijih slučajeva privatne prirode. Ali ako je ta pitanja trebalo i šerijatski protumačiti i obraditi, tada je neophodna bila intervencija kadija, jer su u poslovima šerijatske prirode samo oni mogli biti nazočni i donositi presudu.

22 A-4387 / TO - 1. Perzijska riječ *bende*, mn. *bendegân* znači rob (Božiji) tj. *abd*, *köle*, *kul* i njom se iskazuje poniznost i skromnost molitelja. Umjesto ove dolaze i riječi *el-fakîr* i *el-hakîr*/ siromašni, skromni, bijedni.

23 A-4387/TO-2; A-1412 / TO: Arzuhal seljana sela Orahovo u Travničkom kadiluku koji ima ubičajeni početak za arzuhalale a završava sa:merâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki yedimizde olan hüccet-i şer'iyeye mugâyur rencîde ettirilmemek bâbında fermân-i şerifleri ricâ ve niyâz olunur bâki fermân sultânûm hazretlerininindir. Bendegân fukarâ-yi mezbûr.

dužnosti i razne druge molbe. Arzuhal se upućivao i s molbom da se protivna strana privede na sud. Takav arzuhal upućivan je ili valiji s molbom da se protivna strana privede na Divan zbog rasprave ili mutesellimu kao nižoj instanci, gdje su se stranke, također, mogle privoditi na raspravu.

Arzuhal ima svoju određenu formu: isписан je na debelom papiru s vodenim znakom. Tekst arzuhala pisao se se na lijevoj donjoj strani papira. Na desnoj strani ostavlja se prostor za ilam. Iznad arzuhala na lijevoj strani ostavljan je prostor za bujuruldiju, a na desnoj iznad ilama za drugu bujuruldiju koja se upisivala ako je bilo potrebno. Kao i svaki drugi dokument, on ima svoj uobičajeni obrazac koji se može razlikovati samo u sitnim varijacijama. Počinje sa **HU**, isписаном u stiliziranom obliku na vrhu dokumenta, potom dolazi elkab²⁴ kao vid obraćanja i titulacije nadležnih državnih službenika, dolazi uvodno obrazloženje nakon izraza učitivog oslovljavanja / *elkab: Arz-i hâl-i kullarıdır ki../ arzuhal roba (Božijeg) i roba njegove ekselencije.*²⁵ Nakon toga slijedi predstavljanje i opis podnosioca arzuhala i njegovog stanja i potrebe. Nakon što se stanje izloži, dolazi uobičajeni obrazac kojim se kurtoazno iskazuje molba, potom dolazi završna sentenca kojom se potvrđuje pravo na donošenje odluke onom ko odluku može donijeti. I ispod teksta arzuhala dolazi potpis podnosioca arzuhala s izrazima poniznosti kao što su *bende / rob, câriye / robinja*, ako se radi o ženskoj osobi ili *ed-dâ’î* ili *dâ’î / molitelj* te potpis, tj. ime podnosioca. Kütükoğlu je do sada dala najtemeljitiju obradu strukture arzuhala kao i brojne varijacije *elkaba* i završnih obrazaca.²⁶ Na arzuhalu nema datuma, ali mora imati potpis podnosioca arzuhala.²⁷ Datum se stavlja samo naknadno na odgovarajuće dokumente koji su dopisivani iznad i sa strane arzuhala ukoliko je dokument prošao kancelarijsku obradu. Arzuhali su na lokalnom nivou upućivani mulli, naibima,²⁸ kadijama, mutesellimima,²⁹ valijama i, po potrebi, i nekim drugim državnim službenicima kao što su

24 Izraz ustaljen u osmansko-turskoj terminologiji, izведен od ar. riječi *laqab* mn. *alqâb*, što znači *titula, zvanje*. Ovdje *elkab* označava uobičajene izraze oslovljavanja koji su bili precizno određeni za svakog državnog službenika i na osnovu kojih su se mogli odrediti rang i status navedenog službenika.

25 *Kul* je ovdje rob Božiji koji je i pokorni podanik i poslušni službenik državnog službenika na višem nivou kojem upućuje molbu, tj. njegove ekselencije.

26 Kütükoğlu, n. d. , str. 303-305.

27 Potpis je mogao biti njegov vlastoručni, što je bio slučaj sa arzuhalima državnih službenika, a ako je bio pripadnik nepismene raje, tada je arzuhal, umjesto njega, sastavljao i potpisivao pisar / *katip*.

28 A- 2155 / TO:merâhim-i âsafânelerinden mercûdur ki mezbûrları zâbitleri ma‘rifetîyle huzûr-i şer‘a ihmâr ve hakkımızı ihmâk-i hakk olunmak bâbında Sarây nâ’ibi efendiye hitâben fermân-i şerîfleri ricâ olunur bâkî fermân devletlü sultânîmindir.

29 A-429 / TO.

defterdari, timar-ćehaje, defter-ćehaje³⁰ i drugi koji su mogli biti oslovljavani kao „gospoda s Divana“ / *ehâlî-i Dîvân efendîleri*.³¹ Stanovnici gradova, sela ili nekih područja čiji su prihodi dodjeljivani visokim državnim službenicima kao vid plaće kao što su zeameti, npr., znali su upućivati kolektivne arzuale obraćajući se Divanu preko zaima, a ne preko kadije. U tom smislu interesantan je kao primjer kolektivni arzuhal stanovnika sela Ribnice u tuzlanskom kraju koji su se posredstvom zaima Dženneti-zade Derviša Mustafa-bega obratili na Divan da im dozvoli izgradnju konačišta u selu za putnike.³² Treba napomenuti da mu se ovom prilikom nisu obratili kao mutesellimu nego kao zaimu.³³ Arzuhal su upućivani, i tražilo se rješenje od više instance, uglavnom, preko suda / *mahkeme* i preko nadležnih sudskih službenika. Arzuhal je dolazio ili u kancelariju valije, njegovog kajmakama ili mutesellima. Ukoliko je pitanje bilo jasno, rješenje se, bilo negativno ili pozitivno, donosilo odmah i kratka sahha-bujuruldija o tome upisivala se iznad arzuhalu na lijevoj strani. Iz valijine kancelarije naredba se uvijek prosljeđivala na nižu instancu lokalne vlasti u kadilucima, tj. na kadije i mutesellime. Ukoliko pitanje nije bilo sasvim jasno u bujurulđiji se iznosio zahtjev upućen nulli, kadijama ili naibi-

-
- 30 A-446 / TO: Arzuhal kojim Smail-beğ Džennetić moli (bosanskog vezira) obraćajući se posredstvom timar-defterdara i defter-ćehaje da oslobodi njega i njegovu braću Mustafabege i Ferhad-bega, pisara i muteferriku Divana Bosne od puta za koji su dobili poziv da idu s njim. Vezir opršta Smail-begu bujurulđijom datiranom 16. ševvala 1166. / 16. augusta 1753. godine, a od Mustafa-bega i Ferhad-bega traži da pošalju za sebe zamjenu. Bujurulđija iznad arzuhalu upućena defter-ćehaji glasi: *Izzetli defter kethüdâsi Sâhib-i arz-ı hâl Ismâ‘îl beğ bu defa hizmetinden mu‘âf ve kaydına şerh verilüp merkûmûn biraderleri Mustafa beğ ve Ferhad beğ yerine bedel olmak üzere taraflarından birer bedelden iki nefer adam gönderilüp hizmet-i lâzimesinde kıyâm olunmak buyuruldi.* Arzuhal glasi: *Devletli merhametli inâyetli sultânîm hazretleri sâg olsun Arz-ı hâl-i kullarıdır ki bu kulları karîndaşlarım Mustafâ ve Ferhad kullaryyla Divân-ı Bosna'da kâtib ve müteferrika kullarından olup bu defa devletli inâyetli velî'în-nî'am efendimiz hazretleri eymen evkâttâ Travnik'den hareket ve azîmetlerin olduğuna binâen sâ'ir defterlî kullaryyla mevcûd bulunmak bâbında fermân-ı hazret-i velî'în-nî'am / velliyyü' / sâdir olmağın merâhim-i alîyyelerinden mercûdur ki bu kullarını bu def'a mu‘âf ve merhamet ve dirliliklerimize zarâr gelmemek üzere izn-i alîyyeleri ve kaydimiza şerh verilmek için tîmâr defterdâri ve defter kethüdâsi kullarına hitâben fermân-ı merhamet-i alîyyeleri niyâz olunur bâkî fermân devletli inâyetli velî'în-nî'am efendimiz hazretlerinindir. Bende Ismail Cennetizâde.*
- 31 A-414 / TO: Derviš Mustafa-beg Džennetić tražeći zeamet Vogošću uputio je arzuhal obraćajući se „gospodi sa Divana“ (...ahâlî-i Dîvân efendilere hitâben fermân-ı âlileri ricâ olunur..) Ovaj citat je indikativan jer upućuje na to da su navedeni ahâlî-i Dîvân efendileri, tj neko iz navedene grupe iz valijine kancelarije / *daire* mogli rješavati određena pitanja i utjecati na njihovo rješavanje.
- 32 A- 427 / TO.
- 33 A-427 / TO: ...bu fukarâ karyemizde misâfir-i nûzûl için müceddededen bir hân binâ eylememize izn-i alîyyeleri mütezammin karyemiz za‘imi Cennetizâde Derviş Mustafa beğ kullarına hitâben emr ü fermân devletli sultânîmındır.

ma ili, po potrebi, nekom drugom nadležnom licu, tj., odgovornom državnom službeniku da podnese izvještaj / *i'lâm*. Izvještaj se dopisivao s desne strane arzuhala na prostoru koji je za tu namjenu bio ostavljan prazan. Za razliku od arzuhala izvještaj / *i'lâm* imao je obavezan datum i potpis kadije ili nekog drugog državnog službenika, ukoliko se njegov izvještaj tražio. Potom je izdavana nova kratka sahha-bujurldija koja se dopisivala iznad ilama, tj. na desnoj strani.³⁴ Iznad kratkih bujuruldija i ispod znaka naredbe *buyuruldu* dolazio je često potpis valijinog zamjenika / *kaymakam*³⁵ sa penčom ili čak, po potrebi, i mutesellima Saraj Bosne, takoder s penčom.³⁶ Arzuhali su upućivani mulli, kadiji kadijuka ili naibu i mutesellim-agi kao prvoj instanci. Ukoliko bi se na tom nivou postiglo rješenje, predmet je time bio završen i iznad arzuhala je bilježena kratka bujurldija sa potpisom mutesellima i njegovom penčom. Ako se radilo o složenijem pitanju tada je arzuhal dolazio preko suda / *mahkeme* direktno na Divan, gdje je valijin kajmakam upućivao sa svojim potpisom i penčom odgovornim sudskim službenicima kratku bujurldiju³⁷ kojom je prihvatao ili osporavao navode iz arzuhala, ili je pozivao suprotstavljene strane na Divan radi vođenja procesa. Na osnovu sačuvanih i kancelarijski obrađenih arzuhala jasno je da je na pitanja koja su bila predmet arzuhala odgovarao, uglavnom, valijin zamjenik i muteselli.

O nekim pitanjima arzuhali se nisu slali na lokalne organe vlasti, nego su se slali na Portu, te su bili povod i za izdavanje fermana.³⁸ Mi nemamo u našoj zbirci primjere kancelarijski obrađenih arzuhala koji su upućivani na Portu. Imamo samo kopije / *suret* takvih arzuhala.³⁹ Na osnovu fermana koji su na temelju navedenih arzuhala pristizali u Bosnu vidi se da su se takvi arzuhali slali posredstvom mulle koji je sjedio u Saraj Bosni. Arzuhali i mahazari koji

34 Na osnovu uvida u zbirku kancelarijski obrađenih arzuhala i ilama vidi se da je rijetko iznad arzuhala i ilama dolazila kratka bujurldija ovjerena valijinim elipsastim pečatom. Primjeri takvog ilama s valijinom originalnom bujuruldijom su vrlo rijetki, npr., sačuvan je ilam s bujurldijom Husein-kapetana Gradaščevića, v. A-1104 / TO.

35 A-426 / TO: Arzuhal Jevreja Josefa Čolaka datiran 1174. / 1761. godine iznad kojeg je upisana kratka bujurldija s potpisom Ibrahima, kajmakama Bosne.

36 Pošto sahha-bujurldije imaju samo znak *sahha* / *sahh* iznad i *buyuruldu* / *buyuruldi* ispod naredbe kao općenite znakove, dakle nemaju nikakvog osobenog pečata, vrlo je vjerovalno da su ove kratke bujurldije umjesto valije nekada, po potrebi, potpisivali službenici iz njegove kancelarije koji su se nazivali *ehâlî-i Divân-i Bosna*

37 A-426 / TO.

38 Npr., u jednom fermanu datiranom 1179. / 1765. godine i upućenom banjalučkom kadiji, kojim se zabranjuje zloupotreba naiba, navodi se da je izdat na osnovu arzuhala ehaliye kadijuka. S obzirom da ovdje ehaliya nastupa kao jedan jedinstven kolektivni subjekt koji se tuži glede određenog zajedničkog pitanja, to je njihova tužba i molba, proslijedena arzuhalom, a ne mahzaram.

39 V. primjerke arzuhala Nefise Džennetić.

su dolazili na Portu evidentirani su u deftere u kojim su se vodila takva pitanja sa područja cijelog carstva, ali se nisu u cjelini prepisivali nego su ispisivani samo njihovi sažeci. Kod nas u Bosni mogli su biti samo sačuvane kolektivne predstavke u vidu arzuhalu koji je slala ehalija, koja nastupa kao jedan jedinstven subjekat, i mahzara, koji potpisuju ugledne osobe s jasno određenim identitetom, samo ako nisu bile uzete u kancelarijsku obradu, dakle ako su bile u formi kopije / *suret*. Naime, dokumenti navedene vrste koji su se slali na Portu tamo su i obrađivani. Bilo je upornih pojedinaca koji su svoje arzuhale upućivali direktno na Portu. Kao primjer može se navesti nekoliko fermana koji su izdati na brojne arzuhale Nefise, supruge umrlog Džennetića iz zaimske i mutesellimske porodice, koja se u više navrata tužila na svoju svekrvu pokušavajući zaštititi pravo na svoj dio imovine.⁴⁰

Iznad arzuhalu koji su dospjevali na Portu i koji su bili predloženi sultanu, na lijevoj strani sultan je dopisivao odobrenje da se udovolji zahtjevu i molbi vlastoručnim potpisom / *hatt-i humâyûn* / *hümâyûn*: *Ihsân-i humâyûnum olmuşdur*. Ispod toga je bilo napisano *Pâdişâhumin*. A nakon toga je u kancelariji sadrazama ispisivana bujurulđija sa znakom *sahha* / *sahh* iznad i znakom *buyuruldu* / *buyurulđi* ispod teksta bujurulđije kojom se naredba s vrha prosljeđivala na izvršne organe niže vlasti.⁴¹ Obrada arzuhalu na Porti često nije uključivala sultanov hatti-humajun. Dokumenti su obrađivani u kancelariji velikog vezira, glavnog defterdara, defter-emina i drugih službenika Divana. Na njima su, pored kratkih, navedenih bujurulđija registrirane u defterhani i bilješke na margini / *der-kenâr*. Na taj je način na obrađenom dokumentu bilo po nekoliko registracija iz raznih kancelarija.⁴²

Sačuvano je nekoliko arzuhalu koje je hadži Nefisa, žena sarajevskog mutesellima zaima Mustafe Džennetića upućivala na Divan obraćajući se arzuhalom preko mulle u Saraj Bosni i mutesellim-age.⁴³ S Divana je dolazila bujurulđija upućena mulli i mutesellimu s nalogom da se stvar ispita i da se rasprava održi na Divanu. Iz velikog broja fermana koji su dolazili na Nefisine arzuhale jasno je da se sporovi oko njene imovine nisu uspijevali razriješiti ni na jednom od lokalnih nivoa, nego da su se u nekoliko navrata rješavali na carskom Divanu. Naravno, ovo je slučaj karakterističan za pripadnike visoke društvene klase.

Arzuhalu koji su dolazili na Portu slali su se sadrazamu i pregledani su i registrirani njihovi kratki sadržaji u nadležnim divanima, a padišahu se

40 A-1014, 1157, 1158, 1159, 1160, 1161, 1162, 1745 / TO.

41 V. M. Kütkoğlu, n.d. str. 570: faksimil dokumenta.

42 V. n.d. str. 573: Ekler / dodaci sa faksimilima dokumenata. Iznad arzuhalu i na marginama ima čak 8 raznih registracija.

43 A-101, 436, 439, 445, 937, 958 / TO.

podnosio samo određeni broj izabranih arzuhal, i to u sažetoj formi. M. Kütükoğlu navodi citat od Koči-beja (Koçî Bey) iz njegove *Risale*, koju je uputio sultanu Ibrahimu i u kojoj objašnjava kako su arzuhalni koji su bili podnošeni sultanu prebacivani sadrazamu nakon što su bili pročitani: "Moj sretni car bi rekao čehaji kapidžija: "Naredit čete "uzmi ovaj arzuhal" i koliko bude arzuhal, sve će biti sabrano. Kada sretno stignu do carskog saraja jedan po jedan čete pročitati. Veziru čete napisati jedno časno pismo: "Ti koji si veziri-azam tebi sam poslao nekoliko arzuhalu koji su upućeni carskom pragu (*rikâb-i Humâyûn / Hümâyûn*). Nadi one koji su poslali arzuhal, saslušaj njihove predmete (*da'vâ*), ispuni pravdu, tako da znate, i recite neka se više carskom rikabu ne šalje arzuhal."⁴⁴

Primjeri pojedinačnih i grupnih arzuhalu koji nisu kancelarijski obrađeni

*Nedatiran arzuhal / koncept molbe hadži Nefise (Džennetić).⁴⁵ HU karakteristično za dokumente kancelarijski obrađene, uglavnom se ne nalazi pri vrhu kancelarijski neobrađenih dokumenata.

Počinje s: *Devletlü inâyetlü adâletlü 'âmme-i fukarâya merhametlü sultânîm tâle bekâhu hazretlerinin Hakk subhânehu ve te 'âlâ hazretleri vücûd-i şerîflerin hatâsız ediüp sâye-i adâletlerin üzermizden zâ'il eylemeye âmîn arz-i hâl-i câriyeleri budur ki*

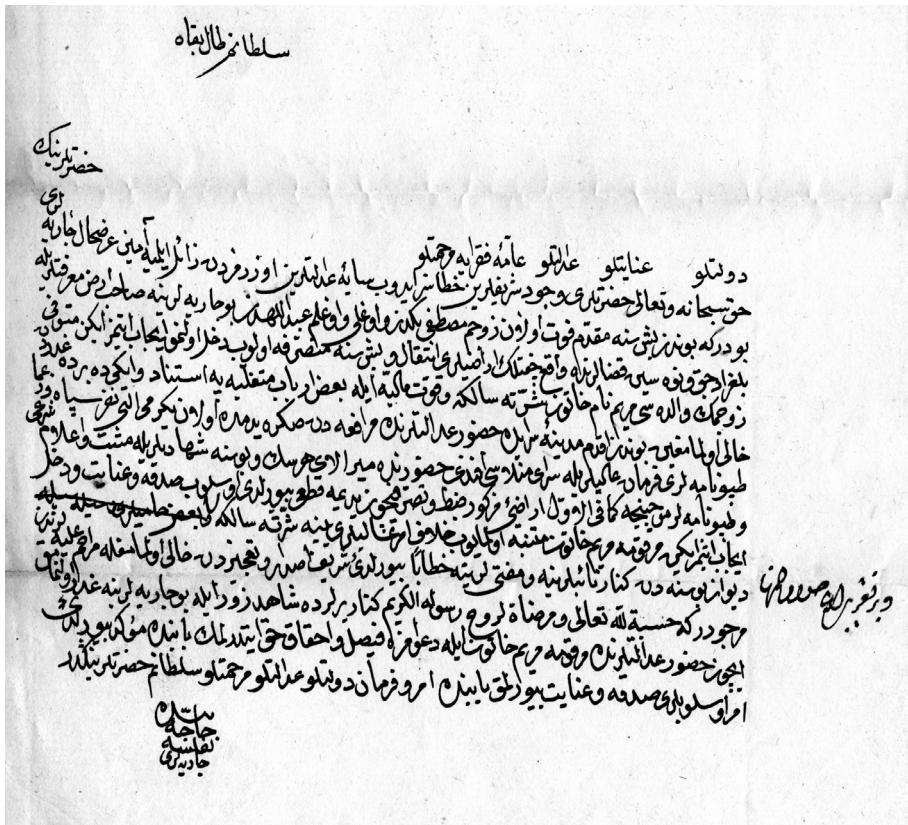
Završava s: ...merâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki hasbeten li'Llâhi te 'âlâ ve merzâten li-rûhi resûlihi' l-kerîm kenâr yererde şâhid-zôr ile bu câriyelerine gadir olunmamak için huzûr-ı adâletlerinde merkûme Meryem hâtûn ile da 'vâmîza feysal ve ihkâk-i hakk ettirilmek bâbinda mu'ekked buyuruldu-i emr üslûpleri sadaka ve inâyet buyurulmak bâbinda emr ü fermân devletlü adâletlü merhametlü sultânîm hazretlerinindir

Bende hâcce Nefîsa câriyeleri.

Sa strane arzuhalu napisana je bilješka: *ve ber takrîbiyle sûret inhâ.*

44 Prema: Ali Kemali Aksut nešri Istanbul, 1939., s. 121.

45 A-436 / TO. Nefisa moli *Divan Bosne* da izda ponovo bujuruldiju kojom se zabranjuje njenoj svekrvi Merjemi Džennetić da je napada i da se u njenom vlasništvu mijesha.

A-436 / TO: Neprotokolirani koncept arzuhalala.

*Nedatiran grupni arzuhal djece iz Akhisara koja se tuže što im je hodža Daut-spahija uhapšen i kažu da im nedostaju dersovi.⁴⁶

Počinje s: *Arz-i hâl-i sibyân-i Akhisâr kullaridir ki hâlâ Travnik kal'asında inâyetlü efendimiz hazretlerinin fermâniyla mahbûs olan Daut sipâhî kulları havâcemiz olup bu kadar zamândan beri bu kulları dersten mahrûm kalup hasbeten li 'Llâhi'l-azîm ve taleben li merzâtihi'l-kerîm bu kulları dersten mahrûm ve avâre olmamızı lâyik ve sezâvâr⁴⁷ görmeyüp havâcemiz-i (hocamız) mezbûr Daut sipâhî ıtlâkiyla bu kulların mesrûr buyurulmak ricâ ve temennâsiyla inâyetlü efendimiz hazretlerine arz-i hâl olundu bâkî fermân lütfü ihsân sultânîm hazretlerinindir*

Bendegân sibyân-i kasaba-i Akhisar

46 A-4015 / TO. Na arzuhal je bila izdata i bujuruldija, ali je otkinuta i vidi se samo mali dio.

47 U originalu greškom piše samo *seza*.

Primjeri za arzuhal i ilam koji su obrađeni u kancelariji valije
i s ubilježenom bujuruldijom valije

*Arzuhal Mahmuta i Mehmeda.⁴⁸

Na vrhu dokumenta stoji **HU**. Iznad bujuruldije ima valjin elipsasti pečat, koji se sasvim rijetko susreće iznad ovih kratkih bujuruldija registriranih iznad arzuhala. U valjinom elipsastom pečatu stoji:⁴⁹

*Ve mâ tevfikî illâ bi 'Llâh
Abduhu el-hâcc Muhammed
Aleyhi tevekkeltu ve ileyhi unîb*

Tekst bujuruldije glasi: *Sarây munlâsi izzetlü fazîletlü efendi hazretleri merkûmânın yedlerinde olan berât-i mücebince timâr-i mezbûru kendüle-rine zabit ve mahsûlât ve rusûmâtını ahz ve kabz ettirilüp âhirin müdâhalesi men' ve def olunmak buyuruldu fî 29 N (Ramazân) sene (1) 169*

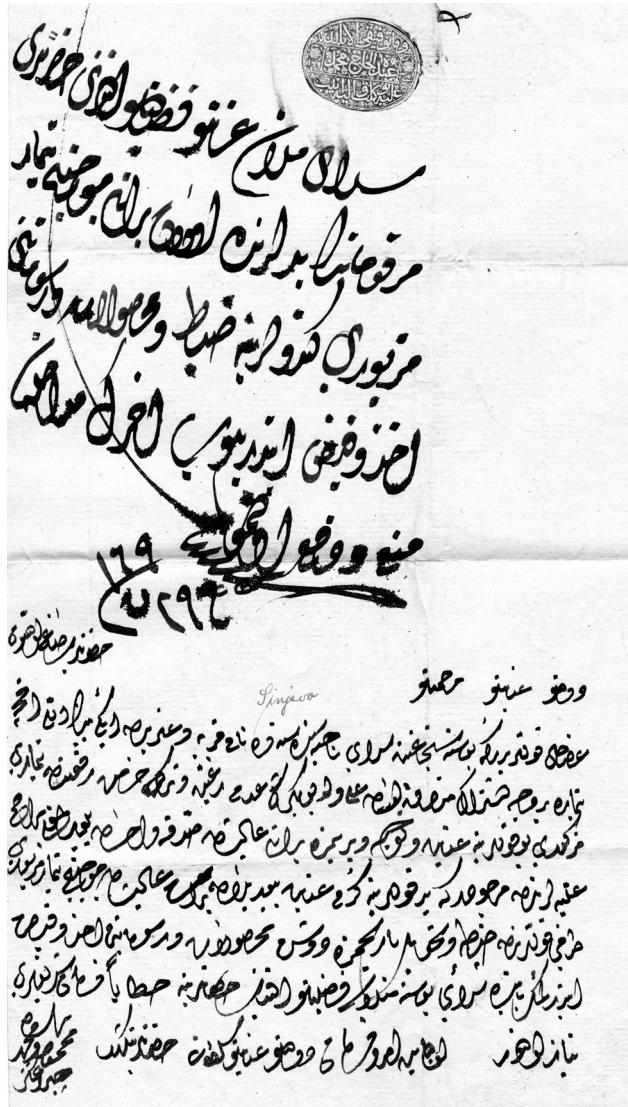
Arzuhal ima uobičajeni već ranije citirani početni obrazac, a završava sa: *...mahsûlât ve rusûmâtı ahz ve kabz ettirilmek bâbında Sarây Bosna munlâsi fazîletlü efendi-i çâkeranelerine hitâben fermân-i şerîfleri niyâz olunur ol bâbda emr ü fermân devletlü inâyetlü sultânîm hazretlerininindir*

Bende Mahmûd ve Mehmed çırâğınız

48 A-1757 / TO: Arzuhal Mahmuta i Mehmeda, koji su dobili berat na timar od 2050 akči u selu Sinjevu (Mokro), u kojem se moli da se sarajevskom kadiji mulli naredi da im ga preda u posjed kako bi s njeg mogli pobirati prihod i takse (rusumat). Navedeni timar ustupili su Alija i Bekir jer nisu željeli da dalje služe.

Na istom aktu ubilježena je bujurulđija datirana 29. ramazana 1169. / 27. juna 1756. godine upućena sarajevskom kadiji s nalogom da ih uvede u posjed i drugima sprjeći miješanje u prihode i takse.

49 O valjinim pečatima i tekstovima u valjinim pečatima v. R. Muderizović, n. d.

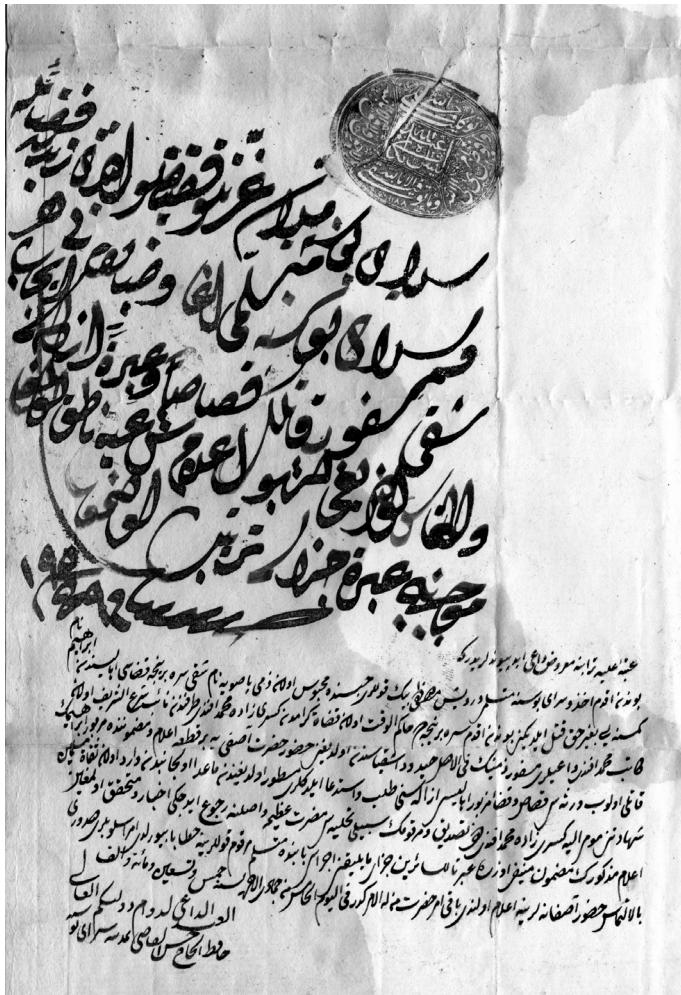
A-1757 / TO: Slika arzuhalia i valijine bujuruldije s elipsastim pečatom iznad kojeg stoji HU.

* Bujuruldija s elipsastim valijinim pečatom ubilježena iznad ilama sarajevskog kadije, hafiza hadži Hasana⁵⁰ odgovor je na ilam kadije u vezi s

50 A-4618 / TO: Ilam datiran 05. džumade-l-ahira 1195. / 29. maj 1781. godine sarajevskog kadije hafiza hadži Hasana sastavljen u vezi s ubistvom u Srebrenici u kojem je kadija bio Česri-zade Mehmed-efendija. Bujuruldijom datiranom 09. džumade-l-ahira 1195. dozvoljava se egzekucija ubice zatočenog od sarajevskog mutesellima.

egzekucijom ubice. Očigledno je da kada se radi o ozbiljnim pitanjima, tada valija lično donosi svoju kratku bujuruldiju kao odgovor na ilam ili arzuhal.

Elipsasti valijin peçat datiran je 1188. / 1744. godine.⁵¹ Tekst bujuruldiye: Sarây Bosna mülâsı izzetlü fazîletlü efendî zîdet fezâ'iluhu Sarây Bosna mütesellimi ağa ve zâbitâni her şakî-i mesfûr kâtilin kîsâsan ve ibreten izinle îcâb ve ifâsi olunduğu işbu i'lâm-i şer'iyye nâtik olmakla mücebince ibreten cezâsi tertîb olunmak buyuruldu fî 9. C (Cumâde 'l-âhir) sene (1) 195.

A-4618 / TO: Slika kadijinog ilama i valijine bujuruldije s elipsastim pečatom.
Obavezno **HU** ispisano pri vrhu jedva se nazire.

51 O tekstovima sa pečata valija v. Rizo Muderizović, *Nekoliko muhurova bosnaskih valija* u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1-2, Sarajevo, 1916.

Primjeri arzuhalo s ilamom i bujuruldijama valijinih kajmakama

*Arzuhal zimija Ivana i Pave.⁵²

Iznad bujuruldija ubilježeno je HU. Iznad arzuhalo ubilježena je prva naredba Ibrahima, bosanskog kajmakama, sa njegovim pečatom: **Medîne-i Sarây mûnlâsı faziletlü semâhatlü efendî hazretleri ve mütesellimi izzetlü Ismâ'îl beg yedlerinde olan senedâta nazaran ve hilâf-ı şer'i şerîf rencide ettirmeyesiz fi 28 CA (Cumâde'l-evvel) sene (1)174.**

Arzuhal glasi: *Devletli merhametli efendim sultânîm hazretleri sağ olsun*

Arz-ı hâl-i re 'âya fukarâlarıdır bu fukaralarımız Kreşevô sâkinlerinden müslimîn cema 'âtından olup cema 'ât-ı mezbürde sâkinlerinden bir Ahmed nâm kimesne bu kullarını huzûr-ı şer'a da 'vet etmeden ve taleb etmeden bu fukarâlarının üzerine medîne-i Sarây mütesellimi aga tarafından hilâf-ı inhâsiyla bu kullarına mübâşir ta'yîn on dokûz yük timûr taleb ve iki nefer kimesnelerimizi zindân-bend olmağın hayf ve gadr (gadir) olmakla merâhim-i alîyyelerinden niyâzdır ki yedimizde vâli-i sâbık hazretlerinin iki def'a murâfa 'a-yi şer' olundu buyuruldu-ı şerîflerine nazar ve yedimizde olân fetvâ-yi şerîflerimize manzûr buyuruldukta hilâf-ı şer' on dokûz haml timûr mutâlebesiyle şer'an rencîdelerimize men' ve def' olmazsa hasmımız ile huzûrunuzda murâfa 'a ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında fermân-ı şerîfleri niyâz olunup bâkî fermân sultânîmindir

Bende zimmî Ivan

Bende zimmî Pavo

Sa strane arzuhalo ubilježen je kadijski ilam: *Ma 'ruz-ı dâ 'îleridir ki Bundan akdem sâhib-i arz-ı hâl Pavo⁵³ ve Ivan nâm zimmîler mezbûr bir Ahmed başa kullarıyla murâfa 'a olup merkûmûne Kreşevô mahkeme-sinde terâfu 'olunduklarında mezbûr bir bir⁵⁴ Ahmed başanın bin dokûz yüz altmış altı kkiye timûri mesfûrân Pavlo ve Ivan üzerlerinde olduğu suhûd ve udûl şer'an sâbit ve tahsîli için mürâsele-i şer'iyye tahrîr olunduğu lede'l-murâfa 'a bi'l-müvâcehe suhûd ve udûldan Hüseyin böyükbaşı ve Kahrimân nâm kimesnelerin şehâdetleriyle şer'an sâbit ve tahsîli bâbında tekrâr mürâsele-i şer'iyye tahrîr ve ırsâli olunduğu huzûr-ı âlilerine i'lâm olundu bâkî fermân hazret-i (men lehü'l)⁵⁵ fermânındır hurrire fi'l-yevmi's-sâni min Cumâde'l-âhir sene 1174.*

Iznad ilama ubilježena je druga bujuruldija Ibrahima, kajmakama Bosne, s njegovim pečatom:

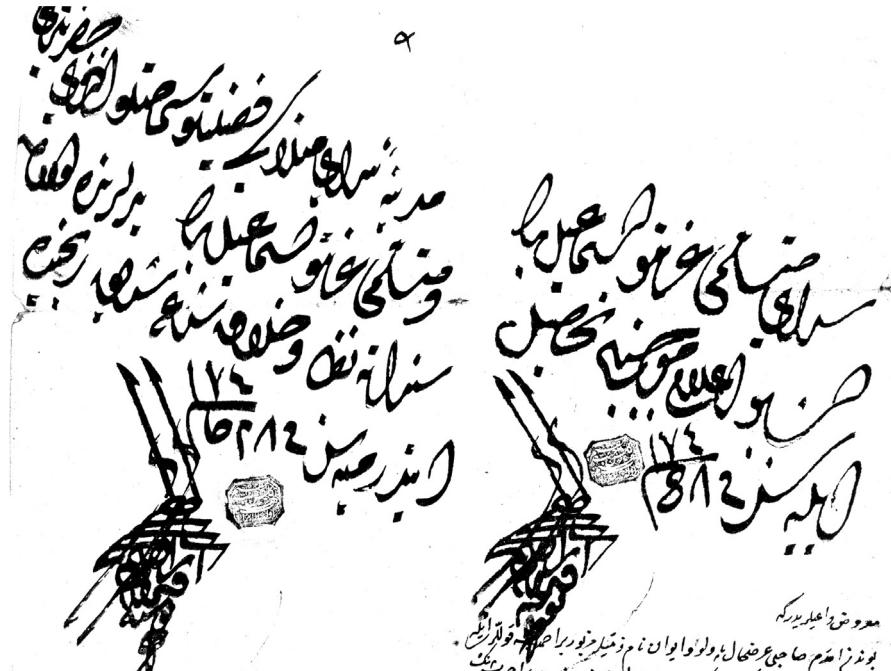
52 A- 1573 / TO.

53 Dalje u tekstu piše Pavlo (Pavle).

54 Ubilježeno je jedno *bir* viška. Malo je vjerovatno da se radi o riječi *berber* jer tako nije spomenuta ni u arzuhalu.

55 Izostavljeno je uobičajeno *men lehü'l-* (fermanındır).

Sarây mütesellimi izzetlü Ismâ‘il beg işbu i'lâm mûcebince tahsîl eyleyesiz fî 8 C (Cumâde'l-âhir) sene (1)174.

مودعه ایلدریک
بودن را خصم صاحب عرضی دادند و لوادیان نمایند و نور بر عباره قدر ایشان
حرادخواه لویس قومن کوشی مکری من سرافی اولند مدیر من بود و برای هدایت
بیک طغیت زینه ایشان را تقدیر کردند و همان را بلوادیان اوزرنی
او را بین شهود و عدو شنیده ایشان بست و خوشی ایشان را کشیده بخوبی و لذتی
لذتی ایشان بسته بله ایشان بست و لذتی ایشان بست و لذتی ایشان بست
و همچنان که ایشان بسته شدند ایشان بسته شد
نایاب و تختیله بازیشان مکرر و مکرر شد
وارس ایشان همچنان عالیه بشناسید
او نیز ایشان بسته و فردا ایشانی خواهد
مشنی ایشان فنا حلقوف لذتی
ای سرمه ایشان جواد ایشان

مَنْهُ مَرْحَنْوْ اَقْدَمْ
عَذَّبَنْ بِي عَذَّبَنْ الْجَمِيعْ
فَضَاهَ رِبَابَنْ اَزْرَدْ وَغَوْلَدْ دَنْ زَرْنَقْ سَكَرْنَقْ اَسْلَمْيْنْ جَاعِشْ لَوْنَقْ فَيْنْ وَغَوْلَدْ
عَدَدْ نَهْكَنْ وَغَوْلَدْ دَنْ لَيْنَيْنْ وَغَوْلَدْ تَرْنَيْنْ وَغَوْلَدْ اَنْمَنْ وَطَبْلَنْ دَنْ فَرْلَدْ دَنْ بَرْنَيْنْ اَوْزَنْنَيْنْ كَرْنَيْنْ
شَلَى اَهَا عَزْفَنْ حَلَوْنَدْ اَنْمَدْ وَغَوْلَتَنْ مَرْلَنْ صَنْرَنْ لَيْنَقْ غَوْلَنْ وَكَانْرَنْ طَبْلَنْ وَلَانْكَيْنْ غَزْلَنْ بَرْنَيْنْ
سَبَرْنَيْنْ بَنْ لَعَنْنَيْنْ لَعَنْنَيْنْ مَرْنَمْ عَلَيْنْ بَنْ نَسَارَنْ بَنْ كَرْنَقْ وَنَيْرَنْ رَعَيْنْ مَهَارَنْ بَنْ دَوْنْ
لَادَنْ شَرْنَعْ دَوْنْزَيْنْ يَوْنَوْنَيْنْ سَوْنَوْنَيْنْ فَغَنْ وَبَرْنَزْ دَنْ دَوْنَهْ فَوَلَنْيَنْ اَزْمَادَنْ بَيْنْ فَنَنْيَنْ بَوْلَدْ دَوْنَهْ حَلَلَنْ
لَيْنَقْ غَوْلَزْ عَلَى كَوْرَنْ دَلَمْ لَعَنْنَيْنْ بَيْنْ دَرْمَهْ نَيْنْ وَفَيْنْ دَوْنَيْنْ لَرْ حَمَمْ لَيْنْ حَمَوْنَرْنَيْنْ فَرْنَقْ دَلَعَنْ
لَيْنَقْ بَيْنْ فَرْوَنْ بَسْبَدَنْ بَيَارْ لَعَنْنَيْنْ بَيْنْ قَرْنَهْ لَعَنْنَيْنْ بَيَارْ بَيْنْ سَيْنَهْ بَيْنْ اَجْنَهْ

Primjer arzuhalı s ilamom i mutesellimskom bujuruldijom

* Arzuhal Salih-baše iz Sarajeva.⁵⁶

Iznad bujurulđije ubilježeno je **HU**. Iznad arzuhalı ubilježena je *naredba Ismaila, sarajevskog mutesellima* datirana 13. rebiu-l-ahira 1180. / 18. septembra 1766. godine.⁵⁷ s pečatom pored njegovog potpisa u vidu penče.

Çelebi Pazarı kadısı efendi

Sâhib-i arz-ı hâlin yedindeki temessüki mantûkunca merkûm Mustafâ sipâhîde şer‘an sâbit olan hakkını ma‘rifet-i şer‘ ve ta‘yîn olunan mübâşir ma‘rifetiyle mahallinde tâhsîli edâda muhâlefet ederse icrâ-yı hakk olunmak için mübâşir-i merkûm ma‘rifetiyle medîne-i Sarây'a ihzâr ve i‘lâm eyleyesiz fî 13 R (Rebî'u'l-âhir) sene (1)180.

Ismâ‘îl, mütessellim-i Sarây Bosna hâlâ.

S desne strane niže bujurulđije registrirano je: *Mebleğ-i merkûmden temessükte zahriyye ve teslim olunmuştur (mebleğ 5520) bâkî kalan matlûbumdur gurûş 8480.*

Arzuhal počinje s: *Izzetlü meveddetlü sa ‘âdetlü sultânım hazretleri sâg olsun*

Arz-ı hâl-i bendeleri budur ki mukaddemâ medîne-i Sarây Bosna'da merhûm vefât eden Sâcâk oğlu Ali başa nâm kimesneye be-temessük medyûn olan Ahmed beg ibn Yûsuf beg an karye-i Arnautovik⁵⁸ mezbûr Ahmed beg deyni edâ ve teslim etmeden fevt verâseti mütevvefânın karindâşı Mustafâ beg inhisârı tahakkukundan sonra mezbûr müverrisimiz Ali başa dahi fevt irs-i şer‘ ile mâ-terekesi şer‘ ile bize isâbet ve intikâl etmeğin karye-i mezbûrede sâkin olan Mustafâ beg'den bâ-temessük on dört bin akçe şimdi müverrisimizden bize intikâl ve isâbet etmeğin hakkı ve alacağımızdır hasbeten li 'Llâhi mezbûr Mustafâ sipâhiden hakkımızı ihmâk ve alivermek bâbında arz-ı hâla cesâret olundu bâkî emr⁵⁹ fermân efendim sultânım hazretlerinindir.

Bende Salih başa

Sa strane, desno od arzuhalı, ubilježen je ilam:

56 A-430 / TO: Arzuhal Salih-baše iz Sarajeva kojim moli da mu se naplati 14000 akči iz ostavštine Ahmed-bega, sina Jusuf-bega, iz sela Arnautovića, koje je umrli Ahmed-beg dugovao Ali-baši Sačaku, koji je također umro, a čiji je nasljednik navedeni molitelj.

57 Mutesellim nalaže kadiji u Rogatici da stvar ispita i, ako se bude protivio Mustafa-beg (spahija), brat umrlog Ahmed-bega, da ga po mubaširu pošalje u Sarajevo. Uz molbu je registriran i ilam o tom pitanju datiran 27. rebiul-ahira 1180. / 30. oktobar 1766. godine.

58 Arnautovići kod Visokog.

59 Nedostaje veznik *ve*.

Ma 'rûz-ı dâ 'îleridir ki

Derûn-ı arz-ı hâlda ism-i mestûr olan Mustafâ beg bendeleri ma'rifet-i şer' ile ve zâbiti ma'rifetîyle meclis-i şer'a ihmâz ve müvâcehesinde buyuruldu-ı hâtır ve⁶⁰ feth ve kirâ'et olundukta sem'an ve tâ'aten deyü sâhib-i arz-ı hâl Salih başaya karindâşım Ahmed beg nâm müteveffânın deynini olduğunu ma'lum olmayup sâbit ederse tazmîni kimden lâzım gelirse tazmîn olunur kazâdan kazâya ihmâz olunmasın buyuruldu-ı şerîf sâdir olmuşdur bu def'a ihmâzını afy buyurulmak ricâsiyla bi'l-iltimâs huzûr-ı sa'âdetinize i'lâm olundu bâkî fermân sultânûm hazretlerininindir

Hurrire fi 27 Rebî'u'l-âhir sene 1180.

A-430 / TO: **HU** iznad bujurulđije, arzuhal, ilam s pečatom kadije i bujurulđija s penčom i pečatom mutesellima Saraj Bosne .

* Arzuhal i kratka bujuruldija mutesellima Derviša Mustafe (Džennetića).⁶¹

Iznad bujuruldije ubilježeno je **HU**.

Hâlâ Visoko nâ 'ibi faziletlü efendi zîde fazluhu ve voyvodası zîde kadru-hu işbu derûn-ı arz-ı hâlda mestûrû 'l-esâmî zimmîleri huzûr-ı şer'a ihmâr ve ma'rifet-ı şer'ile sâhib-i arz-ı hâlin ber-mantûk-ı defter ta'yîn olunân mübâşir ma'rifiyle tahsîl ve edâda mumâne'at ederler ise bu tarafa mübâşire mashûben ihmâr olunmak edesiz fî 11 C (Cumâde'l-âhir) sene (1)195

Derviš Mustafa mütesellim-i Sarây hâlâ⁶²

Arzuhal glasi : Devletlü inâyetlü merhametlü sultânîm hazretleri sâg olsun

Arz-ı hâl-i kollarıdır ki Visoko kazâsına tâbi' Blâja me'a Sutiska kazâsına tâbi' Kamenâça⁶³ nâm kurâlarda sâkin ve mütemekkin zimmîlerden alacağî hakkımız olmakla nice def'a taleb eyledik evvelde muhâlefet etmekle adamınız kulları ma'rifiyle tahsîl buyurulmak bâbında emr ü fermân devletlü inâyetlü merhametlü sultânîm hazretlerinindir.

Bende Abdullah alemdâr hâlâ⁶⁴

Mahzari

Mahzari su kolektivne predstavke koje su potpisivali najugledniji članovi društva iz redova uleme ili državnih službenika brojnim pojedinačnim potpisima i pečatima. Kütkođlu definira mahzar kao arzuhal s mnogo potpisa.⁶⁵ Ova definicija nije precizna jer treba kazati „potpisa brojnih uglednih muslimana“, pošto postoje kolektivni arzuhal s mnogo pojedinačnih potpisa, ali potpisa uglednih zimija. Nedkov navodi kolektivni arzuhal zimija Bugara, stanovnika Osman Pazara (*Omur-Dag*) na kojem su se navedeni pojedinačno, a ne skupno, potpisali. Međutim treba napomenuti da je ovaj arzuhal datiran 1875. godine, dakle u vrijeme kada više nisu važila pravila klasične osmanske diplomatike.⁶⁶

61 A - 498 / TO: Arzuhal alemdara Abdullahe upućen mutesellimu s molbom da mu od trojice zimija u Sutjesci naplati dug u iznosu od 1650 groša. Mutesellim nalaže bujuruldijom datiranom 11. džumadel-ahira 1195. / 04. juna 1781. godine visočkom kadiji i vojvodi da utjeraju dug, a ako dužnici ne plate nareduje da ih otpreme u Sarajevo.

62 Potpis je u penči, a ubilježen je i njegov pečat.

63 Kamenica kod Breze i Visokog.

64 Sa strane arzuhalu (desno gdje se uobičajeno upisuje ilam) ubilježeni su pojedinačno iznosi duga dužnika.

65 Kütkođlu, n.d., str. 315.

66 V. Boris Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografija*, Sofija, 1972, str. 167-169: Ovaj arzuhal počinje sa: *Ma'rûz-ı kollarıdır;* a završava sa:.....*işbu arz-ı hâl-i abd-i çâkerânelerimiz terkîm ve takdîme ictisârlarımız kılındı.*

Među potpisnicima mahzara nalaze se kadije, naibi, muderrisi, spahije, zaimi, mutevelije, imami i hatibi, razni pripadnici vojnih redova i drugi. Svi su oni citirani u uvodnom obrascu mahzara kao dokumenta, npr. kao „ulema, imami i hatibi, kapetani, zabiti, age i, općenito, ostala muhamedanska sirotinja koja iskazuje svoje stanje putem mahzara.“ U mahzarima se navodilo ko su, općenito, bili potpisnici. U tom smislu, ima određenih varijacija. Npr. „...*časne mulle i plemeniti muderrisi, časne kadije vrijedne poštovanja, muftije pokrajine, ulema, dobri ljudi, imami i hatibi, šejhovi čija se dova prima, zaimi timarnici, odžaklije, trgovci i zanatlije i sva sirotinja i fukara diljem kadiluka i sva fukara i svi slabi iz ummeta Muhammedovog putem mahzara (iznose) riječ koja izražava stanje i tugu...*“ (..mevâli-i ‘izâm ve muderrisîn-i kirâm ve eşrâf-i kuzât zevi ’l-ihtirâm ve müfti-i belde ve ulemâ ve sulehâ ve e’imme ve hutabâ ve meşâyih-i mustecâb ‘ü-d-du ‘â ve zu ‘amâ ve erbâb-ı tîmâr ve ocaklı kulları ve ashâb-ı ticâret ve erbâb-ı hirfet ve etrâf-ı kazâlardan müctemi‘ fakîr ve fakir ve za ’f hâle mübtelâ bi ’l-cümle ümmet-i Muhammed-i fukarâ ve zu ’afânîn be-tarîk-i mahzar arz-ı hâl-i çeker söz ve gumûm endûzleridir ki.. “)⁶⁷ Mahzari su kao kolektivne predstavke upućivani ili na Divan Bosne ili na Portu posredstvom mulle u Saraj Bosni. Mahzari koji su odašiljani na Portu mogli su biti popraćeni i kadijskim pismom i zajedno su oba ova dokumenta činila izvještaj na osnovu kojeg je Porta sagledavala situaciju na terenu i preduzimala potrebne mjere formirajući na osnovu njih svoje naredbe. Mahzar je ličnim potpisima i pečatima potpisivalo na desetine potpisnika. Za razliku od arzuhalu, koji su se odnosili na neka pojedinačna pitanja i probleme, mahzari su predstavljali dokumente kojim se ukazivalo na neki ozbiljan problem na nivou šire društvene zajednice pa su stoga na njegovom identifikovanju, prepoznavanju i rješavanju učestvovali najistaknutiji i najugledni članovi te zajednice. Primjer takvog mahzara jeste i mahzar uglednih predstavnika pokrajine Bosne koji su se okupili u Sarajevu iz 48 kadiluka s namjerom da iskažu svoje neslaganje s ukidanjem janičarske organizacije. U mahzaru su prvo iskazali svoju pokornost i odanost sultanu, a potom su ga zamolili da, uzimajući u obzir njihov težak položaj u kojem su opkoljeni neprijateljem sa svih strana, ostavi odžakluke i janičarsku organizaciju kao garanciju njihove sigurnosti. Navedeni mahzari predstavljaju kopije / *suret* koji su, očigledno, zbog toga što su bili posebno važni u vrijeme ukidanja janičarske organizacije i što su upućivali na vrlo ozbiljno društveno i političko stanje, mnogo prepisivani.⁶⁸

Mahzari su sastavljeni i povodom tužbi na nekog visokog državnog službenika koji je činio nasilje. Primjer takvog mahzara jeste kolektivna tužba 22

67 A-2868 / TO.

68 A-2868 / TO i A-2351 / TO.

ugledne osobe iznesena protiv ljubuškog kapetana Alije zbog čijeg se nasilja raja iseljavala na austrijsko područje.⁶⁹ Pored mahzara koji predstavljaju vrstu tužbe na upravna lica ili odmetnike / *eşkiya*, postoje mahzari kojim se moli vraćanje na mjesto nekog službenog lica koje je skinuto s dužnosti, ili mahzari kao kolektivna molba da se nekome vrati oduzeti zemalj ili timar. Također postoje mahzari kao vrsta molbe da se kolektivno oproste neki porezi i slično tome. Na mahzarima kao ni na arzuhalima ne dolazi datum. Bilježi se samo datum njihove registracije u kancelariji gdje su stigli na obradu.

Kütükoğlu navodi obrasce mahzara sa inskripcijama / *elkâb* koji su upućivani padišahu, sadrazamu ili Carskom divanu. Mi imamo sačuvane obrasce mahzara pojedinačnih dokumenata koji su se upućivali na lokalnom nivou, prije svega vezirima. Takvi mahzari imaju poseban uvodni obrazac npr. *Devletlü adâletlü merhametlü sultânîm hazretleri devlet ü ikbâl sa 'âdet vü iclâl ile dâ'im ve sâg olsun.*⁷⁰

Obrasci mahzara evidentirani po bosanskim medžmuama ili inšaima daju obrasce koji su se upućivali na Portu: **Dergâh-ı felek-penâh ve bargâh-ı gerdûn-ıştibâh türâbına eyâlet-i Bosna serhadında olup hizmet-i (hidmet-i) hudûda me'mûr olan kapûdânân ve agâvât ve zâbitân kullarının mahzar-ı sıhhat-eserleridir ki ...**⁷¹

I obrasci mahzara i arzuhala imaju brojne veoma slične varijacije. Mahzari koji su dolazili na Carski divan prolazili su kancelarijsku obradu. Najčešće su dobijali ispisano bujurulđiju sadrazama iznad mahzara i bilješke na margini / *der-kenâr* registrirane u defterhani.⁷² Kakvu će obradu imati mahzar, zavisilo je od njegovog sadržaja. Kao i kod arzuhala, bilo je onih mahzara na koje su ispisivani samo hatti-humajun i sadrazamova bujurulđija. Broj sačuvanih mahzara kod nas neuporedivo je manji nego broj sačuvanih arzuhala. Jedan je razlog što su se sastavljeni rjeđe, tj. samo u posebnim situacijama, a drugi što su obrađivani samo na višem nivou bilo na Divanu ili, uglavnom, na Porti, i tu su ostajali.⁷³

I mahzari kao i kolektivni arzuhali predstavljali su vrstu izvještaja o događanjima na terenu i u pokrajini. Porta je uvijek bila zaintersirana za informacije te vrste kojima se ukazivalo na određeni problem opće prirode, a

69 A-3689 / TO-5.

70 U rukopisu koji se vodi kao R-7423/1 na listu 39a ubilježen je obrazac mahzara bez potpisa: *Mahzar sûreti vezire irsâl olunur*

71 R-3244, list 43b.

72 M. Kütükoğlu, n. d. str. 583.

73 Kopije / *suret* ostajale su kod pošiljaoca mahzara. Vjerovatno su postojali u Pokrajini u glavnom sudu i posebni defteri u kojem su se registrirali podaci o prijemu i slanju mahzara i arzuhala upućivanih na Portu.

u identifikaciji navedenih problema uvijek su učestvovali ugledni stanovnici Ejaleta.

Primjeri za obrazac mahzara

* U rukopisu Gazi Husrev-begove biblioteke koji se vodi kao R-7423/1 na listu 39a ubilježen je obrazac mahzara bez potpisa: *Mahzar sûreti vezire ırsâl olunur*

Devletlü adâletlü merhametlü sultânîm hazretleri devlet ü ikbâl sa âdet vü iclâl ile dâ'im ve sâg olsun

Medîne-i Sarây kazâsına tabi ' Neretva nâhiyesinde sâkin ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutabâ ve sipâhî ve zu 'amâ ve sâ 'ir vedâ 'i-i re 'âyânın mahzar-ı sadakat-eserleri ve istîrhâm hâlleridir ki ...

Završetak: ...merkûm nâhiyemiz niyâbetinde istîhdâm olunmamak niyâz ile Sarây Bosna munâlisî efendi-i dâ 'îlerine hitâben be yedlerimizde buyuruldu-ı şerîf sadaka ve ihsân buyurulmak istîrhâm ile hâk-pây-ı adâletlerine mahzar olundu bâkî emr ü fermân efendim sultânîm hazret-i men lehü'l-emr.

*Mahzar bez datuma u kojem se iznosi kolektivna tužba na ljubuškog kapetana Aliju. Mahzar su sa 22 potpisa i pečata potpisali ugledni i učeni ljudi, imami, sufije, trgovci, vojnici, zaimi, baše iz Blagaja.⁷⁴

Atabe-i aliyye-i" sa'âdet-karîn ve sudde-i seniyye-i pehret-mekîn şeyyeda'Llâhu bunyânehu ilâ yevmi'd-dîn tûrâb-ı mustetâb sûreyyâ cenâbına bi-inâyeti't-tekrîm ve'l-iclâl ve nihâyeti't-tazarru' ve'l-iptihâl cebîn-sâyi ve rûmal olunup arz-ı hâl ile ifâde-i hâl ve hulâsa-yi mâ-fi'l-bâl budur ki memâlik-i mahrûsenin sedd-i sedîdi ve serhad-ı mansûranın hadîd kilidi olan eyâlet-i Bosna'da Hersek sancâğında medîne-i Mostar sînet an âfâti ve'l-ekdâr ve kurub ve ittisâlında vâki' (vakî') Blâgây kazâsında sâkin olan ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutabâ ve huccâc-ı müslimîn ve tâife-i yeniçeriyyân ve sâ 'ir vedî'a-i hazret-i Bâri olan zu 'afânîn be-tarîk-i mahzar arz-ı hâl-i sihhat-eser ve sadâkat keserleri budur ki medîne-i mezbûre öteden berü makarr-ı ilm ol mesned-i sulehâ ve mu'în-i fukarâ-yi sukkân-i belde ve etrâf ve nevâhi-i ehâli alâ'd-devâm etî ü'Llâh'a ve etî ü'r-resûle ve ülî'l-emri minkum nazm-ı kerîm-i muktażâsına şer'-i şerîfe itâ'at ve inkîyâd üzere olup intihâ'-i serhad-ı mansûrada vâki'(vakî') olduğundan a'dâ'i'd-dîn⁷⁵ evkât-ı muhârebe-de ve hengâm-ı mukâtelede alâ'l-husûs bu sene-i mübâreke-i mansûrada *min feccin amîk ve câhidû fi sebîli Llâhi bi emvâlikum ve enfusikum* medlûlüne imtisâl⁷⁶ ve bezl-i nefş ve mâl edüp i'lâ'-i kelimetî'Llâh'da bezl-i kudret ve

74 A-3689 / TO - 5 . Iz arhivske zbirke porodice Muslibegović iz Mostara.

75 Izostavljeni su elif u riječi *a'dâ'u* i određeni član uz riječ *dîn*.

76 Treba da stoji *imtisalen*.

surf-ı miknet edüp esnâ’-i muhârebede leyl ü nehâr muhâfizîn ve murâbitîn kulları olduğundan min külli’l-vücûh lâzimü’l-himâye ve vâcibü’s-siyâne olmağın kurb-ı civârimızda vâki‘ (vakı‘) Lubuška nâhiyesi ez kadîm Mostar kazâsı muzâfâtından olup umûr-ı şer‘iyyeleri Mostar mahkemesinde görüürken vedî‘atü’Llâhi olan re‘âya kulları asûde-i hâl üzere sâ’ir ehâli ile devâm-ı devlet-i osmâniyye’ye du‘âlar ederlerken Lubuşkalı Ali kapûdân kibur ve tam‘indan nâşî celb-i mâl sevdâsiyla Lubuška nâhiyesi hilâf-ı inhâ ile müceddeden bir cennât-ı mansîb ittihâz ile re‘âyâ ve berâyâya zulüm ve ta‘addî eylediğinden nâşî ilâ'l-ân nicelesi dâru'l-harba firâr ve cümlesinin perişân (ve)⁷⁷ perâkende olmalarına bâ‘is emr-i mukarrerdir min külli’l-vücûh beldemize hallel târi ve re‘âyâya gadir-i (gadr-i) sarîh olmakla der-i devlet-i ebediyyevine husrevâniyyeye mürâca‘ata muhtâc olduğundan hasbeten li’Llâhi’l-‘alâ ve istişfâ‘i min resûlihi’l-mu‘allâ re‘âya ve fukarâ ve zu‘afâ ve aceze ve derd-i mendân asûde-i hâl ve re‘fetü’l-bâl⁷⁸ olmak üzere nâhiye-i merkûme ez kadîm olduğu vech-i üzere Mostar kazâsına zamm ve ilhâk emr-i âlileri ihsân buyurulmak niyâziyla bi’t-tazzaru‘ ve’l-iptihâl alâ vukû‘i’l-hâl mahzar-sadâkat birle hâk-pây-i devletlerine arz-ı hâla cesâret olundu.

Slijede pečati s uobičajenim tekstovima u transliteraciji prilagodenoj turskom načinu čitanja arapskih tekstova umetnutih u osmanske tekstove⁷⁹ i 22 potpisa:

Irhâmû yarhamukumü’r-Rahmân
Nemmekahu el-fakîr Hüseyin eş-şeyh

Mâ-fîhi mina’l-iltimâs li cemî‘i’n-nâs
Nemmekahu Ismâ‘îl el-hatîb ve’l-imâm

Fa’hkum beyna’n-nâsi bi’l-hakkı
El-ân nemmekahu Mustafâ el-imâm

Mâ kutibe fî hazâ’l-kitâb
vâki‘ bilâ şekk ve’l-irtiyâb
Nemmekahu el-hâcî Mahmud el-hatîb

Bâkî emr ü fermân der-i devlet-medârındır
Hakîkatü’l-hâl alâ hazâ’l-minvâl
Nemmekahu el-fakîr Mehmed el-vâ‘iz

Irhâmû garîze kavmin zelle ve’sme‘û
kavle men alâ’l-hayri delle
Nemmekahu el-fakîr el-hâcî Ahmed eş-
şeyh

Kavluhum hakk ve mekâluhum sîdîk
Nemmekahu Hüseyin el-imâm
bi-Câmi‘i hâssa bi-Blagay

Hasbiya’Llâhu ve kefâ
Nemmekahu el-hâcî Ahmed cundî

77 Veznik ve nije ubilježen.

78 Piše pogrešno *refte*.

79 O tekstovima ispisanim na arapskom iznad pečata v.. M. Kütükoğlu, n. d., str. 319.

Irhamû men fi'l-erd(z) yerhamukum
men fi's-semâ
Nemmekahu Zeynil es-sûfi

El-hâlu mâ yukâlu ekallu mimmâ yukâlu
Nemmekahu Ahmed el- hatîb ve'l-imâm

Bende Sâlih başa

Bende Vellî başa

Bende el-hâcî Yahyâ el-mü'ezzin

Bende el-hâcî Ali et-tâcir

Bende el-hâcî Süleymân cundî

Bende Osmân ez-za‘îm

Inna' Llâha ye'muru bi'l-adli ve'l-ihsân
Nemmekahu Mahmûd el-imâm ve'l-hatîb

El-emru emrukum dâme devletukum
Nemmekahu el-fakîr Ali el-müderris

Bende Abdullâh başa

Bende Hüseyin başa

Bende el-hâcî Mustafâ cundî

Bende el-hâcî Hasan et-tâcir

Bende Yûsuf ez-za‘îm

A-3689 / TO-5: Slika mahzara koji je kancelarijski neobrađen s 22 potpisa, tekstovima iznad potpisa i pečatima ispod potpisa.

Arz

Arz je pismena predstavka kojom su se nadležni državni službenici, kao što su mutesellimi, kadije,⁸⁰ naibi, defterdari,⁸¹ alajbezi,⁸² miralaji,⁸³ dizdarji⁸⁴ i drugi mogli obratiti na Divan ili na Portu sa prijedlogom o nečijem postavljenju na odgovarajuću funkciju: defterdara, mutesellima, mulle, kajmakama, kadije, naiba, mutevelije vakufa, salhana, ferraša, nekog od posadnika tvrđave kao i kad je riječ o drugim javnim službama. M. Kütükoğlu za arz kaže da je službena molba, a za arzuhal da je molba raje i vojne klase.⁸⁵ Arz je, ustvari, službeni prijedlog a arzuhal je, prije svega, molba koja se odnosi na neka lična pitanja pojedinaca, njihove lične privatne zahtjeve, a sastavljni su ih pripadnici svih društvenih skupina. Arz kao prijedlog za nečije postavljenje mogao je iznositi samo službenik na višoj funkciji. Mulle i kadije kadiluka su npr. podnosiли prijedloge za postavljenje raznih vakufskih službenika ili nižih službenika u mahkemi. A za postavljenje mulle prijedlog je mogao podnijeti neki državni službenik višeg ranga, kao što su npr: šejhul-islam, kazasker, sadrazam ili valija nekog ejaleta. Za postavljenje posadnika u tvrđavi prijedlog je podnosio dizdar tvrđave, a prijedlog za dodjeljivanje timara kao ekvivalenta za spahijsku službu podnosio je alajbeg.

Arz je imao skoro identičan obrazac kao ilam. I kancelarijski neobradeni arz je, kao i arzuhal, mogao imati **HU** ubilježeno pri vrhu dokumenta. Počinjao je s elkabom koji se upućivao raznim visokim državnim službenicima.⁸⁶ Arzovi koji se susreću kod nas nemaju navedene elkabe i počinju samo s jednostavnim uvodnim obrascem: *Ma'rûz-i abd-i fakîr oldur ki; Der-i devlet-mekîne arz-i dâ'i-i kemîneleridir ki; Arz-i bende budur ki*⁸⁷ ili obrascima tipa *Dergâh-i felek-medâr ve bargâh-i gerdûn-iktidar türâbina arz-i bende-i bî-mikdâr budur ki ..*⁸⁸ koji će biti navedeni u primjerima za arzove. Završni obrazac arza sličan je kao i kod arzuhalu ili ilama:*hâk-pây-i devletlerine*

80 A-1291 / TO: Arz datiran 11. džumadel-evvela 1163. / 18. aprila 1750. godine Mehmeda Sadika, kadije Foče i Uloga, u kojem moli da se izda berat na džihet vaiza Sultan Bajezi-dove džamije u Foči Salih-halifi.

81 A-4699 / TO: ...imzayı hazreti defteri...

82 A-1216 / TO: Nedatiran arz *hercegovačkog alajbega İbrahîma*, kojim predlaže da se Mustafi dodijeli druga polovina timara od 2073 akče u Seljanima, nahija Neretva .

83 A-1228 / TO.

84 A- 1229 / TO: Arz datiran 17. džumadel-ahira 1206. / 11. februara 1792. godine, kojim Zulfikar, dizdar u Ključu, Hercegovina, predlaže da se gedik-timar iza umrlog čehaje Saliha dodijeli njegovim sinovima.

85 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı diplomatik dili*, Istanbul, 1994., str. 303.

86 Isto, str. 217.

87 GHB, R-3244.

88 A-1228 / TO.

arz olundu bâkî emr ü fermân devletlü sultânîm hazretlerinindir. Navedene tri vrste dokumenata, pored toga što se razlikuju po namjeni i unutrašnjem sadržaju, pored određenih sličnosti u vanjskoj formi, razlikuju se i po upotrebi riječi *arz*, *arz-i hâl* ili *i'lâm*. Arz završava izrazom *bende* ili izrazima mina'l-abdi'l-fakîr i slično. Npr. *Bende Ahmed mirâlây-i Bosna*.

Na ispisima na margini / *der-kenâr* koji su se bilježili u defterhani sijakatom upućivalo se na to da je registracija iznad arza sačinjena na osnovu arza navedenog službenika, tj., dizdara ili miralaja npr. : *Bâ arz-i Mustafâ dizdâr-i kal'a-i Boçaç*. Arz je mogao imati ubilježen datum harfovima. Međutim na arzovima se datumi uvijek ne moraju bilježiti. Datum se obavezno bilježio na dokumnetima koji su u procesu kancelarijske obrade dolazili na dokument samog arza.⁸⁹

Postoje primjeri kopija / *suret* arzova, a postoje i primjeri kancelarijski obrađenih arzova. Postupak kancelarijske obrade arza ili arzuhala na nivou Ejleta počinjao je izdavanjem bujuruldije mutesellima ili kajmakama, kojom je postupak otpočinjao. U mnogim arzovima i arzuhalima napisala bi se sa strane riječ *tatbik* na desnoj strani na sredini margine, a ispod toga bi se napisalo da je pečat službenog lica koje je podnijelo ilam ili arz vjerodostojan.

Sa strane kancelarijski obrađenog arza, tj., predstavke stoji uobičajeno *tatbik*, a ispod toga tekst koji upućuje na vjerodostojnost i ispravnost pečata državnog službenika koji je poslao navedeni dokument: *Mührü mutâbiktir fermân devletlü sultânîm hazretlerinindir*.

Primjeri obrazaca arzova ispisanih u rukopisima İnşâ-a

Arz-i bendeleridir ki⁹⁰

Bosna sancağında intihâ'i serhad-i islamiyyede vâki' (vâki') Banâlûka kal'ası muhâfazasına ta'yîn buyurulan Gradişka neferâtı kulları azabân-i sâni ve sâlis ve râbi' ve hâmis ve fârisân-i sâni altı cemâ'at-i neferâtı kulları me'mûr oldukları vech-i üzere hidmet-i (hizmet) muhâfazada mevcûd ve leyînehâr mukîm olup müstahakk oldukları meyâcibleri sadaka ve ihsân buyurulmak niyâziyla pâye-i serîr -i a'lâya⁹¹ arz olundu.

Der-i devlet -mekîne arz-i dâ'î-i kemîneleridir ki⁹²

Rûmelî (Rumili) eyâletinde vâki' Paşa sancâğında Cum'a pazârı kazâsına müddet-i karîbden mütesellimlik nasbi ihdâs ve ehâli-i kazânin perâkende

89 V. priložene navedene kopije kancelarijski obrađenih arzova.

90 GHB, R-3244, list 92.

91 Izostavljena je riječ *a'lâya*.

92 GHB, R-3244, list 79b.

ve perîşân ve bend-i belâ-yi fakra giriftâr olmasına bâ‘is bir hâlde olmakla hâlâ Rûmeli vâlisi vezîr-i mükerrem Abdullâh paşa hazretleri hâl-i fukarâya merhametten kazâ-i mezbûrun mütesellimligini ref“etmekle emvâl-i mîrî tahsil ve cem‘ina sâ‘î ve umûr-i mühimme-i fukarâ-yı ru‘yet ve temsiyet-i umûr ve siyânet-i fukarâya kâdir bâ‘is-i arz-i ubûdiyyet Çelebi oğlu hibetu’Llâhi kulları kazâ-i merkûme âyân nasb ve ta‘yîn ve yedine fermân-i âlî ihsân niyâziyla bi‘l-iltîmâs pâye-i serîr-i a‘lâyâ arz olundu.

Primjeri arzova koji su prošli kancelarijsku obradu

Arz miralaja Ahmeda.⁹³

* Lijevo iznad bujuruldije pri vrhu stoji **HU. Sahha / sahh: Arzı ve derkenâri mûcebince tevcih olunmak deyü**

Počinje s: *Dergâh-i felek-medâr ve bargâh-i gerdûn-iktidar türâbına arz-i bende-i bî-mikdâr budur ki Bosna sancâğında...*

Završava s: ... merkûme berât-i şerîf-i âlîşân ile sadaka ve ihsân buyurulmak ricâsiyla sene-i sitt ve mi‘eteyn ve elf hâk-pây-i devletlerine arz olundu bâkî emr ü fermân devletlü sultânîm hazretlerininindir

Bende Ahmed mirâlây-i Bosna

Arz je protokolisan i prošao je kancelarijsku obradu. Sa strane arza, tj., predstavke, stoji uobičajeno *tatbîk*, a ispod toga tekst koji upućuje na vjero-dostojnost i ispravnost pečata državnog službenika koji je poslao navedeni dokument: *Mührü mutâbiktir fermân devletlü sultânîm hazretlerininindir*.

Desno iznad arza pri vrhu dokumenta ubilježena je naredba da se napravi bilješka na margini, a ispod toga je sijakatom registrirana bilješka u defter-hani:

Kaydi der-kenâr oluna

Vech-i meşrûh üzere mukayyed

Nâhiye-i Dubrovnik der lîvâ-i Bôsna Abdül Kâdir ve Ömer ve Mustafâ veled-i Yûsuf an kayd-i hôd an tahvîl-i Ibrâhîm pedereş ki mütevvefâ

Ibrâhîm ile Yûsuf mutasarriflar iken Ibrâhîm fevt olup

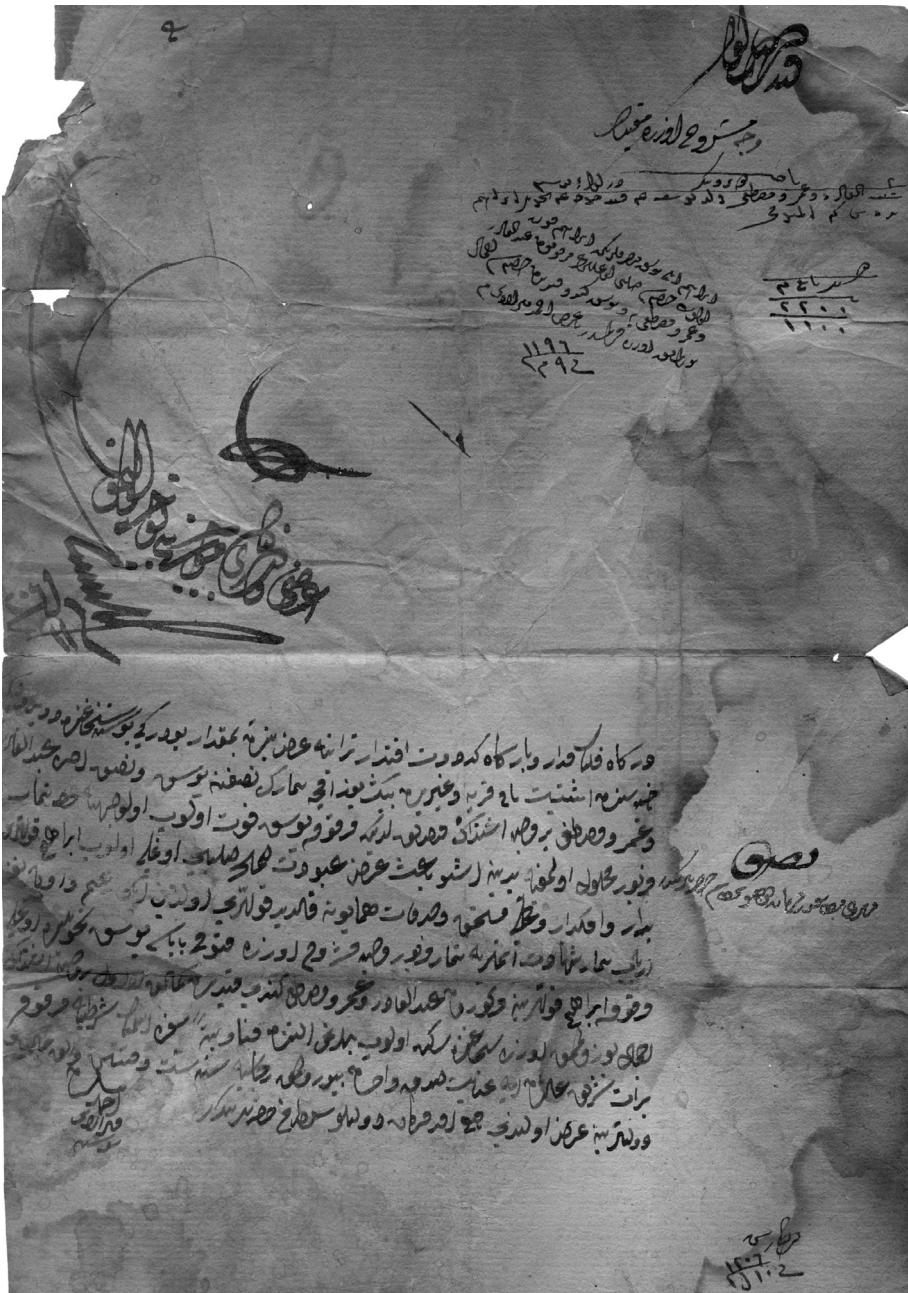
hissesî sulbî oğulları merkûmân Abdül Kâdir ve Ömer ve Mustafâ’ya ve Yûsuf kendi kaydından hissesi icmâl bozulmamak üzere verilmişir bâ-arz-i Ahmed mirâlây-i M (mezbûr) fî 9 M (Muharrem) sene 1196.

İşit tâbi‘-i m (mezbûr)

2200

1100

93 A-1228 / TO. Arz datiran 1206. / 1791. godine kojim bosanski miralaj Ahmed preporučuje da se Ibrahimu dodijeli timar od 1100 akči u selu Šit, nahija Dubrovnik.

A-1228 / TO: HU, sahha-bujuruldija, arz miralaja Ahmeda i bilješke ispisane sijakatom na margini / der-kenâr.

Arz Mehmeda, dizdara u Bočcu:⁹⁴

Na lijevoj strani iznad bujuruldije stoji **HU**. Iznad arza ubilježena je kratka bujuruldija sa *sahha / sahh*: **Arzı der-kenârı mûcebince tevcîh olunmak deyü buyuruldu 09. CA (Cumâde' l-evvel) sene (1)230.**

Na desnoj strani iznad arza sijakatom je ispisano: **Kaydı der-kenâr oluna**

A ukoso pored toga, sa strane sitnim slovima: **vech-i meşrûh üzere mukayyeddir**

Nâhiye-i Laşva der lîvâ-i Bosna

Ali Bahtiyâr veled-i Mustafâ azab-ı kal'a-yı Boçaç an tahvîl Mustafâ merd-i kal'a-yı Boçaç

An tahvîl-i Mustafâ el-me'mûr ki be-hüsni-i rizâ kasr-ı yed (k)gerd

Karye-i Buçli Gora tâbî'i M (mezbur) Gurûş 750

Sa strane uljevo: **Bâ-arz-ı Mustafâ dizdâr-ı kal'a-yı Boçaç Fî 27 N (Ramazan) sene 1216.**

Tekst arza glasi: *Dergâh-ı felek-medâr ve bargâh-ı gerdûn-iktidâr türâbına arz-ı bendeleridir ki Bosna sancâğında Laşva nâhiyesinde Buçlı⁹⁵ Gora nâm karye ve gayriden yedi yüz elli akçe gedik tîmâriyla Boçaç kal'ası mustahfızlarından berât-ı pâdişâhî ile mutasarrif Ali veled-i Mustafâ bilâ veled fevt olup ol vechiyle tîmâri hâlî kalmakla erbâb-ı istihkâktan mütevvefânın karindâşı oğlu Ali veled-i Mehmed nâm kimesne yarâr ve emekdâr ve her vechiyle láyik ve mahall ü müstehakk ve hizmet-i läzimesi iktidâr olup kal'a-yı mezkûrde sâkin ve hizmet-i pâdişâhîde edâ etmek şartıyla Ali veled-i Mustafa'nun tahvîlinden Ali veled-i Mehmed'e tevcîh ve berât-ı alîşân inâyet ve ihsân buyurulmak pâye-i serîr-i a'lâya arz olundu sene selâsîne ve mi'eteyn ve elfî şehr-i muharrem işrîne yevm.⁹⁶*

Bende Mehmed dizdâr-ı kal'a-yı Boçaç.

Sa strane arza desno stoji znak da je arz uzet u kancelarijski postupak: **Tatbîk**

I niže toga pri dnu: **der-kenâreyn fî 27 R (Rebiû'l-âhir) sene (1)230**

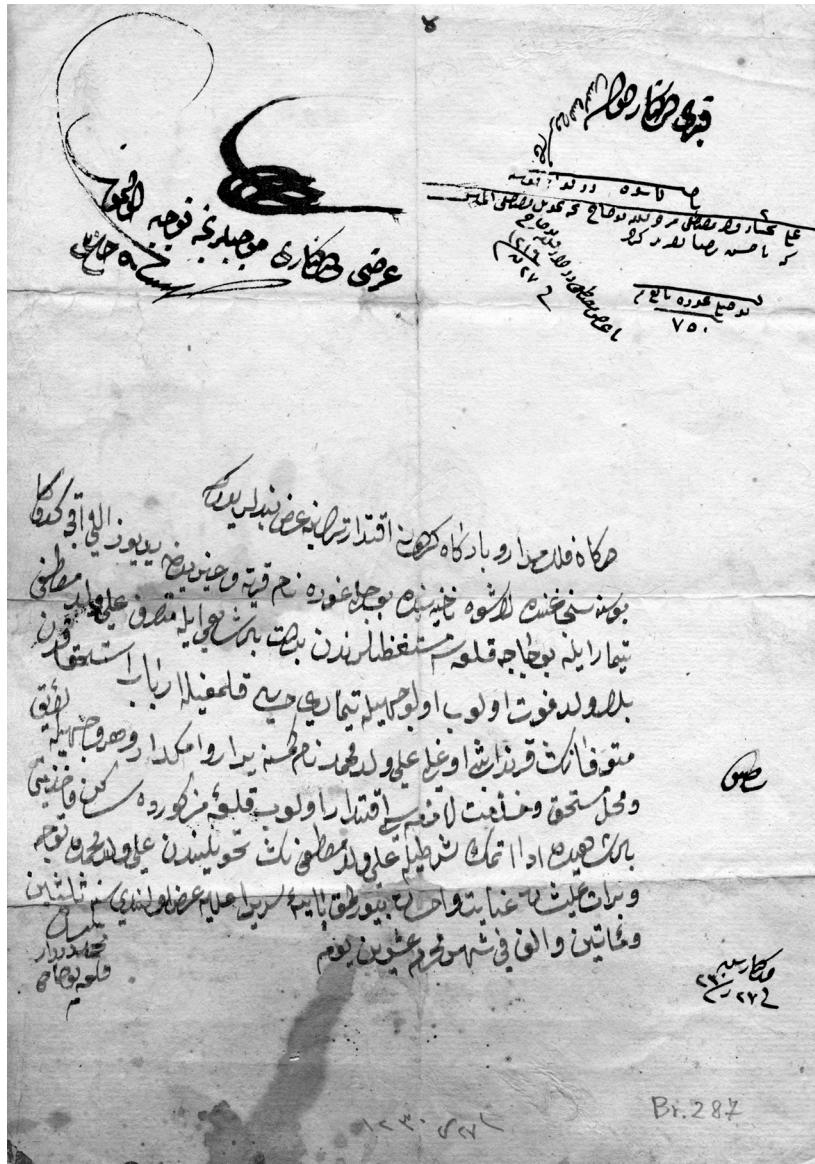
Na poleđini dokumenta stoji pri vrhu lijevo: **Rûznâmçe-i Ebu Bekir paşâda sene (1)218**

94 A-287 / TO: Arz datiran 20. muharrema 1230. / 02. januara 1815. godine Mehmeda, dizdara u Bočcu, da se mjesto umrlog mustahfiza Alije, sina Mustafe, postavi njegov bratić Alija, sin Mehmeda, da mu se da gedik-timar Bidzligora u kreševskoj nahiji (piše Buddžli, Buçli ili Buće u lašvanskoj nahiji?) od 750 akči. Prijedlog je odobren 09. džumadel-evvela 1230. / 19. aprila 1815. godine i naloženo je dizdaru da ga uvede u defter.

95 Piše Buddžli, Buçli ili Buće u lašvanskoj nahiji?

96 Ovakva formulacija navedenim redom, uglavnom, ne dolazi. Navodi se prvo dan *fî'l-yevm* i odgovarajući redni broj sa određenim članom, potom mjesec, a zatim godina.

Ispod toga na poledini stoji ubilježeno sijaktom: *Tîmâr-ı mezkûr gedîgiyle ve ol mikdâr yazu ile Ali Bahtiyâr veled-i Mustafâ'nın bilâ veled fevt tahvilinden karindâşı oğlu Ali veled-i Mehmed'e verilmişdir fi 9. CA (Cumâde'l-evvel) sene (1)230*

A- 287 / TO: Arz Mehmeda, dizdara tvrđave Bočac sa **HU** na vrhu dokumenta, sahha-bujuruldijom i bilješkama sijakatom ispisanih na margini / *der-kenâr*.

Ilami

Ilam predstavlja službeni izvještaj kadije, naiba, defterdara ili nekog drugog državnog službenika koji se slao na više instance izvršne vlasti. Ilam je imao formu koja je vrlo slična, skoro identična, formi arza. Ilam može značiti samo iznošenje činjenica o nekom pitanju, a može sadržavati i neku vrstu sugestije ili prijedloga službenika na nižem stupnju vlasti upućen prema višoj instanci. Pitanja koja su predmet ilama mogu se odnositi na izgradnju infrastrukture, na vojne potrebe, na sakupljanje poreza i slično. Bolje rečeno, sva pitanja koja se pojavljuju u arzuhalima, arzovima nižih državnih službenika i telhisima viših državnih službenika također su i predmet ilama. Prilikom kancelarijske obrade arzuhalo ilam se često registrirao s desne strane arzuhalo kao izvještaj nadležnog službenog lica kome je valija ili njegov zamjenik ili, čak, mutesellim postavlja zadatak da predmet naveden u arzuhalu ispita i podnese izvještaj. Na lijevoj strani iznad nekih arzuhalo koji su prošli kancelarijsku obradu dopisivana je uobičajena kratka bujuruldija sa znakom *sahha/sahh*, a na poledini arzuhalo upisivan je ilam, ukoliko je bio veoma opširan, i na desnoj strani iznad njega uobičajena kratka bujuruldija sa *sahha / sahh* koja je naređivala postupanje prema ilamu: *Işbû i 'lâm-i şer 'î mücebince amel ve hareket olunmak deyü.*⁹⁷

Ilam ima početni i završni obrazac kao i arz. Razlikuju se samo po upotrebni riječi *ilam* ili *arz* u završnom obrascu. Ilam je potpisivao najčešće kadija ili naib, a po potrebi i neki drugi državni službenik, ukoliko je to od njega bilo traženo s višeg nivoa državne vlasti. Uz potpis je dolazio i pečat nadležnog službenika. Počinje izrazima poput: *Ma 'rûz-i abd-i dâ 'i-i devletleridir ki... a završava sa riječima: *hâk-pây-i devletlerine i 'lâm olundu bâkî fermân hazret-i men lehü 'l-emrindir hurrire fi 16. Cumâde'l-âhir sene 1161.**

⁹⁸

Ilam se potpisuje na slijedeći način: *El-abdü'd-dâ 'î li 'd-devleti' l-osmâniyyeti' l-'aliye*

*Mustafâ Hulûsî el-müvellâ hilâfeten be-kazâ-i Banâlûka*⁹⁹ ili u nekoj sličnoj varijanti.

Što se tiče unutrašnjeg sadržaja ova dva dokumenta, arzom se iznosi konkretni prijedlog, a ilamom se iskazuju potrebe i iznose činjenice u vidu službenog izvještaja. Ukoliko se radi o iznošenju činjenica i o prijedlogu za postavljanje na neko službeno mjesto ili npr. za razrješenje sa dužnosti tada se koristi u završnom obrascu zajedno i termin *arz* i *ilam*, tj., arz i ilam (arz ù i 'lâm). Arz i ilam najčešće su sastavljeni kadije. Očito su uz primjerke koje

97 A-330 / TO.

98 A-2155 / TO.

99 A-296 / TO.

su slali na nadležno službeno mjesto sastavljadi i primjerke / *suret* navedenih dokumenata, koje su, također ispisivali na debelom papiru s vodenim znakom i koji kao takvi nisu prolazili uobičajenu kancelarijsku proceduru, nego su ih ostavljali kod sebe kao duplikat.¹⁰⁰

Primjeri za obrazac ilama registrovanog uz arzuhal i dvije kratke bujurulđije

* Iznad sahha-bujurulđija ubilježeno je **HU**. Ilam¹⁰¹ počinje uobičajenim obrascem: *Ma'rûz-i abd-i dâ'i-i devletleridir ki...*

Završava sa: *...mütevvefâ-yi mezbûrun tereke-i vâfiyyesinden edâsı lâzım gelmeğin hâk-pâyı devletlerine i'lâm olundu bâkî fermân hazret-i men lehü'l-emrindir hurrire fi 16. Cumâde'l-âhir sene 1161*

Ispod ilama stoji pečat sarajevskog naiba: *er-rizk alâ'Llâh*

Iznad ilama ubilježena je i druga bujurulđija: **Sahha / sahh. I'lâm-i mûcebince zâbiti ma'rifetiyle ihmâk-ı hakk olunmak deyü buyuruldu fi 19. B (Recep) sene (1)161.**, datirana 19. redžepa 1161. godine s nalogom da se dug utjera.

Arzuhal koji ima uobičajeni početni obrazac završava s:.....merâhim-i âsafânelerinden mercûdur ki mezbûrları zâbitleri ma'rifetiyle huzûr-ı şer'a ihzâr ve hakkımızı ihmâk-ı hakk olunmak bâbinda Sarây nâ'ibi efendiye hitâben fermân-ı şerîfleri ricâ ve niyâz olunur bâkî fermân devletlü sultânîmindir
Bende İsmâ'il

Na istom listu ubilježena je bujurulđija datirana 13. redžepa 1161. / 09. jula 1748. godine, ubilježena iznad arzuhalu i upućena kadiji s nalogom da podnese ilam.¹⁰² Bujurulđija glasi:

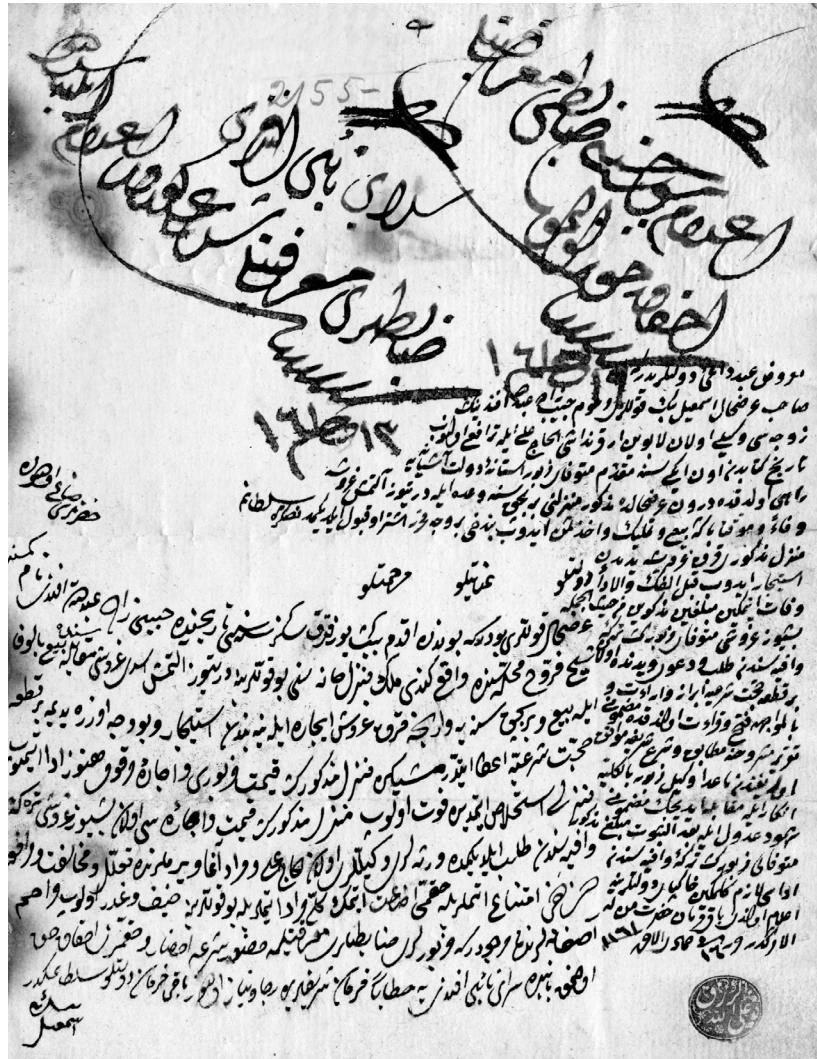
Sahha / sahh. Sarây nâ'ibi efendi

Zâbitleri ma'rifetiyle şer'an görüp i'lâm eyleyesiz deyü buyuruldu fi 13 B (Receb) sene (1)161.

100 A-285 / TO.

101 A- 2155 / TO. Ilam je ubilježen desno od arzuhalu Smaila (Džennetića) upućen bosanskom valiji s molbom da izda naređenje sarajevskom kadiji da sproveđe raspravu sa nasljednicima umrlog Abdullaha Džennetića, koji mu je ostao dužan 500 groša.

102 Kadija obavještava ilamom da je uz svjedoček utvrđeno da se molitelju treba isplatiti 500 groša iz ostavštne umrlog Abdullaha.

A-2155 / TO: HU, arzuhal, ilam sa pečatom sarajevskog naiba i dvije sahma-bujuruldije

*Ilam sarajevskog kadije hafiza Ahmeda Hatibovića.¹⁰³

Počinje uobičajenim obrascem za ilam: *Ma 'ruz-i abd-i dâ 'î-i devam-i ömr devletleridir ki*

103 A- 1639 / TO. Ilam datiran 01. mjeseca zul-hidždže 1235. / 09. septembra 1820. godine i upućen valiji s molbom i preporukom da se zabrani uplitanje u kazaski (svilarški) zanat onima koji ne spadaju u navedeni esnaf. Dokument je napisan na debelom papiru velikog formata i oštećen je.

Završava sa: ... meclis-i şer'îde alâ tarîki'ş-şehâdet haber vermeleriyle niyâz ve istid'âlarina müsâ 'ade-i aliyye-i hazret-i evliyâ-yi ni'am erzân ve şâyân buyurulmak ricâsına vâki' u hâl¹⁰⁴ bi'l-iltimâs huzûr-i âsafânerine i'lâm olundu bâkî emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emirdir hurrire fi gurre-i Zi'l-hicce sene 1235.

Iznad ilama nalazi se bujurulđija sa znakom *sahha / sahh* datirana 11. šabana 1236. godine kojom se naređuje postupanje po ilamu.: *Işbu i'lâm-i şer'î mûcebince kadîm re'ayâsi olunarak ecnebî tâifesinin vukû' bulan müddâhalesi men' ve def' olunmak deyü fî 11 Ş (Şa'bân) sene (12)36.*

Primjer za kopiju *arza* i *ilama* (arz ü ilam) koji nije prošao kancelarijsku obradu

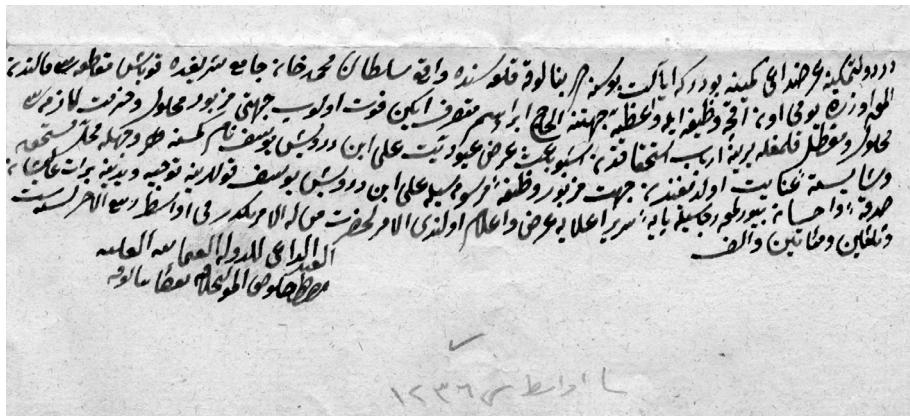
* Arz i ilam banjalučkog kadije Mustafe Hilmije, primjerak koji nije prošao kancelarijsku obradu:¹⁰⁵

Der-i devlet-mekîne arz-i dâ'î-i kemîne budur ki eyâlet-i Bosna'da Banâlûka kal'asında vâki' (vaki') Sultân Mehmed hân Câmi'-i şerîfîte Kobâş mukâta'ası mâtildan almak üzere yevmî on akçe vazîfe ile vâ'iziyye cihetine el-hâci İbrâhîm mutasarrif iken fevt olup cihet-i mezbûr mahlûl ve hizmet-i lâzimesi mahlûl ve mu'attal kalmakla yerine erbâb-i istikhâktan işbû bâ'is-i arz-i ubûdiyyet Ali ibn Dervîş Yûsuf nâm kimesne her vechiyle mahall ü müstehakk ve şâyeste-i inâyet olduğundan cihet-i mezbûr vazife-i mersûmesiyle Ali ibn Dervîş Yûsuf kollarına tevcîh ve yedine berât-i 'alîşân sadaka ve ihsân buyurulmak ricâsiyla pâye-i serîr-i a'lâya arz ü i'lâm olundu el-emr li hazret-i men lehü'l-emrindir fi evâsit-i rebî'i'l-âhir sene sitt ve selâsîne ve mi'eteyn ve elf

*El-abdii' d-dâ'î li' d-devleti' l-osmâniyyeti' l- 'aliyye
Mustafâ Hulûsî el-müvellâ hilâfeten be-kazâ-i Banâlûka*

104 Nedostaje *lamu t-ta'rîf*. Uobičajeno je da piše *vâki' ü'l-hâl*.

105 A-296 / TO: Arz i ilam datirani sredinom rebiul-ahira 1236. godine banjalučkog kadije Mustafe Hilmije, kojim predlaže Aliju, sina Jusufa, za vaiza u Sultan Fatihovoj džamiji u banjalučkoj tvrđavi umjesto umrlog hadži Ibrahima, iza koga nije ostalo djece.

Primjer aza i ilama (arz ü i'lâm) kadije naiba koji nije prošao
kancelarijsku obradu

**Arz i ilam* sarajevskog kadije Abdul-Fettaha. Dokument nije prošao kancelarijsku obradu i predstavlja primjerak / *suret* koji je navedeni kadija zadržavao kod sebe.¹⁰⁶

Der-i devlet-mekîne arz-i dâ 'î-i kemîne budur ki Sarây Bosna'da nâ'ib vekili....

Završava sa: ...*Iştip kazâsını rûznamçe-i kuzâta kemâ kâne sebt ve kayd ve ibkâ buyurulmak niyâziyla bi'l-iltimâs der-i devlet-medâra arz ü i'lâm olundu. El-emr li hazret-i men lehü'l-emr fî evâsit-i şehr-i şevvâl-i mükerrem sene tis ' ve işrîne ve mi'eteyn ve elf*

El-abd-i'd-dâ 'î li 'd-devleti 'l-aliyye 'i l-osmâniyye

El-hâci Abdül Fettâh el-müvellâ hilâfeten ve muvakkaten bi-medîne-i Sarây Bosna.

106 A-285 / TO: Arz datiran sredinom ševvala 1229. godine. Cernički kadija Ibrahim Hilmi bio je predložen da se skine s dužnosti kadije i progna zbog svojih hrđavih poslova, ali ta je kazna pomenjom zadesila čestitioğ kadiju Ibrahim-efendiju Ljubimliju, što konstatira sarajevski kadija hadži Abdul-Fettah i moli Divan da se ovo ispravi.

Summary

DIPLOMATIC DOCUMENTS: ARZUHALS, MAHZARS, ARZES, ILAMS AND SHORT SAHHA-BUYRULDIS

The work presents the documents which typified the Ottoman way of administration in the eyalet of Bosnia. Special attention is paid to the peculiarities of short *sahha-buyruldis* issued by valis and bearing the sign of *sahha/sahh*, followed by short buyruldis issued by kaymakams and mutesellims with the characteristic penča. These penčas were important in the official processing of the above-mentioned documents in which requests, complaints, collective petitions, proposals and reports were expressed. The article is motivated by the need to point out the diplomatic features of the documents and the ways in which they were studied and registered, given that they have frequently been misnamed and misunderstood, or even worse, that they have not been particularly studied by our historiography and Oriental studies. Emphasis is placed on the manner of communication between the lower and higher officials of the local and provincial government on the one hand, and of all classes of society including dhimmis, Jews and others with state bodies at local and central level, on the other. Arzuhalas, mahzars and arzes are presented as documents for initiating official communication, indicating a problem or a personal need and for looking for a solution and intervention by the authorities. In this sense the article explains the process of communication through charts, copies (*surets*) of the above-mentioned documents and by presenting registration procedures and various levels of official processing of the documents.

The chief contribution of the article is that it gives examples of official processing of documents at a local level in contrast to authors such as Uzunçarşılı, Nedkov, Velkov, Kütkoğlu and others who give examples of the documents from the highest level and which are preserved in the state archives in Istanbul. The article gives a full transcription of several typical documents kept in Gazi Husrev-beg Library and their form.